

**Ж. БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К.КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.22.644 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК 811.512.154 (575.2) (043)

АБДРАЗАКОВА ГУЛЬМИРА ШАРАПИДИНОВНА

**ДҮЙНӨНҮН КЫРГЫЗ ТИЛДИК СҮРӨТҮНДӨГҮ
ТҮЙҮНДҮҮ КОНЦЕПТТЕР**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек-2023

Диссертациялык иш Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз тил илими кафедрасында аткарылган.

Илимий кеңешчи: Маразыков Турусбек Сейдакматович
КР УИАнын корреспондент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз тил илими кафедрасынын башчысы

Расмий оппоненттер: Дарбанов Бүркүтбай Ерматович
филология илимдеринин доктору, профессор, Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин маданият аралык байланыш жана лингвистика кафедрасынын профессору
Элчиев Жаанбай
филология илимдеринин доктору, доцент, Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасынын башчысы
Ормонбекова Ардакбүбү Ормонбековна
филология илимдеринин доктору, доцент

Жетектөөчү мекеме: К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасы. Дареги: 722200, Каракол шаары, Абдрахманов көчөсү, 103

Диссертациялык иш 2023-жылдын 29-сентябрында саат 14.00дө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vcl.kg/b/102-tnx-0sb-9mu>

Диссертациялык иш менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547), К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек шаары, Ч.Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын “29”-августунда жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
ф.и.к., доцент

С. К. Каратаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Азыркы мезгилде Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили – кыргыз тилинин улуттун материалдык жана руханий баалуулуктарын мурас катары сактап келген жана кийинки муундарга өткөрүүчү бай казына катары ордун, мамлекетти ар тараптан өнүктүрүү программаларында өзгөчө мааниге ээ маданияттын «уюткусу» экендигин аныктоо урунттуу маселелердин бири катары каралууда. Бул жагдай жалпы жана жеке тил илимдеринде адам таануунун негизги механизмдерин иликтөө жана маданиятты таануу, сактоо, өнүктүрүү ишмердигинде учурда тилдин өзгөчө кызматын аныктоо процесси уланып жаткандыгы менен түшүндүрүлөт. Ушундай шартта тил статикалык мүнөзгө ээ система-структуралык бүтүндүк жана динамикалык мүнөзгө ээ маалымат алмашуунун каражаты гана эмес, дүйнө таанымдын, маданият таануунун негизги куралы, белгилүү бир улуттун маданий коду катары түшүндүрүлүшүн изилдөөгө басым жасала баштады.

Тил илиминдеги мындай ишмердикте салттуу система-структуралык парадигманын негизине таянып, аны менен өз ара карым-катыш түзүп турган антропоборбордук парадигма өзгөчө орун ээледі. Тилдеги адам жана адамдын тили концепциясына ылайык тилди изилдөөнүн борборунда адам туруп, анын дүйнө таанымын, дүйнөгө болгон көз карашын, билимдерин чагылдырууда тилдик бирдиктердин негизги курал катары аткарган кызматын системалуу изилдөө көңүл чордонунда болууга тийиш. Ушул жагдайларга ылайык, дүйнөнүн тилдик сүрөтү, анын статусу жана табиятына тиешелүү проблемалардын, концепт, концептуалдык талдоо жүргүзүү сыяктуу маселелердин илимий-теориялык, практикалык жактан изилдөөгө алынышы учурда актуалдуу маселе катары каралууда.

«Дүйнө сүрөтү» түшүнүгү тилдик дүйнө тааным жана тилдик маданият таануу илимдеринин теориялык, базалык түшүнүк-категориясы болуп эсептелип, дүйнө таанымдын өзөгүн түзөт. Дүйнө сүрөтүнөн сырткары адам дүйнө түзүлүшүндөгү өз ордун аңдап билүү мүмкүнчүлүгүнө ээ боло албайт. Ал эми реалдуу көрүнүштөрдү тилдин түрдүү каражаттарынын жардамы менен системалуу жана бир бүтүндүктө чагылдыруу тартиби дүйнөнүн тилдик сүрөтү аркылуу ишке ашырылат.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана концепттерди изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздерин жетекчиликке алуу менен, түйүндүү концепттерди лексема, синтаксемалар, фразеологиялык, паремиологиялык бирдиктер аркылуу талдоо кыргыздардын улуттук мүнөзүн, дүйнөнү көрүү өзгөчөлүктөрүн, материалдык жана рухий маданиятынын баалуулуктарын көрсөтөрүн ачык баамдоого болот. Натыйжада, кыргыздардын тарыхый-этникалык маданияты, жашоо тажрыйбаларынын өзгөчөлүктөрү, салт-санаа, үрп-адаттарынын тил аркылуу чагылдырылышын аныктап чыгуу үчүн

түйүндүү концепттерди изилдеп, талдоо кыргыз тил илиминдеги актуалдуу маселе болуп эсептелет.

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз тил илими кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин максаты – дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү түйүндүү концепттерди кыргыз тилиндеги лексема, синтаксемалардын, фразеологиялык, паремиологиялык бирдиктердин, көркөм тексттен алынган материалдардын негизинде изилдөө, аларга тилдик дүйнө тааным жана тилдик маданият таануу багыттарында лексика-семантикалык, когнитивдик-тилдик өңүттөрдөн комплекстүү, концептуалдык анализ жүргүзүү.

Изилдөөнүн максатына ылайык төмөндөгүдөй конкреттүү милдеттер коюлду:

1. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө, дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтүнө байланыштуу илимий адабияттарга сереп жүргүзүү жана концепт түшүнүгүнүн маңызын ачып берүү менен изилдөөнүн теориялык-методологиялык маселелерин негиздөө.

2. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү «Суу» концептинин ордун аныктоо.

3. «Тоо» концептин когнитивдик-концептуалдык жана семантика-функционалдык жактан иликтөө.

4. «Жер» концептинин дүйнө таанымдык өзгөчөлүгүнө туруктуу тилдик каражаттар аркылуу концептуалдык талдоо.

5. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүн кенен камтыган «Боз үй» концептине иликтөө жүргүзүү.

6. «Тамак-аш» концептинин дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү ордун ачып көрсөтүү.

7. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүнүн контекстинде «Кийим» концептин изилдөө.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Объективдүү реалдуулуктагы негизги категориялар (суу, тоо, жер) жана социалдык, маданий баалуулуктарга тиешелүү негизги предметтик түшүнүктөр (үй, тамак-аш, кийим) алгачкы жолу дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө түйүндүү концепт, маданий код катары кыргыз тилиндеги лексемалык, синтаксемалык, фразеологиялык, паремиологиялык бирдиктер, көркөм тексттен алынган материалдар аркылуу лексика-семантикалык, лингвокогнитивдик,

лингвокультурологиялык аспектилерде илимий талдоодон өттү.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү. Диссертациялык иштин негизги илимий жоболору лингвокогнитивдик жана лингвомаданий багыттар боюнча керектүү илимий эмгектерди, окуу-куралдарын жаратууга, натыйжалуу изилдөөлөрдү жүргүзүүгө теориялык-идеялык жактан жол ачат, позитивдүү багыт берет. Изилдөө ишинин натыйжаларын жана жыйынтыктарын жогорку окуу жайларынын филология факультеттериндеги «Когнитивдик лингвистика», «Лингвомаданият таануу» курстары боюнча окутулган лекцияларда колдонууга, изилдөөдөн топтолгон материалдарды, тарыхый жазма фактыларды келечекте лексикографиялык материалдар катары сөздүктөрдү түзүүдө пайдаланууга болот.

Иштин коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтүн изилдөө улуттун объективдүү чындык жөнүндөгү билимдеринин, таанымдарынын ырааттуулугунун чегин кеңейтет, дүйнө жөнүндөгү тилдик билимдердин сапатын арттырат.

2. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү «Суу» концептин туруктуу тилдик каражаттар аркылуу талдоо кыргыздардын дүйнө таанымын, дүйнөгө болгон көз карашынын бөтөнчөлүктөрүн, менталдык белгилерин, дүйнөнү кабылдоо өзгөчөлүктөрүн жана билимдерин көрсөтүп турат.

3. Тоо – дүйнө таанымда, ойломдо, дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө кеңири орун алган терең маани-мазмунга ээ концепт. Ошондуктан тоо жана анын бөлүктөрү тилдик туруктуу бирдиктерде, ошондой эле көркөм тексттерде тилдик символ жана тилдик метафора катары кеңири колдонулат. «Тоо» универсалдуу концептинин кыргызга тиешелүү дүйнөнүн концептуалдуу сүрөтүндөгү ордун иштеп чыгуу дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтү аркылуу ишке ашат.

4. «Жер» концептинде материалдуу дүйнөнүн түрдүү көрүнүштөрү чагылдырылат. Жер – кубанычты, кайгыны, бакытты, сүйүүнү, бийликти, мекенди, туулган жерди, эмгекти баалоонун, кен байлыкты, сууну, өмүрдү, өлүмдү мазмундаштыруунун тилдик символу. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө «Жер» концепти каада-салттык ишмердикти, окуяны, нерсени баалоо үчүн сөз айкаштарында, туруктуу тилдик каражаттарда тилдик символ катары кеңири колдонулат.

5. Боз үйдүн түзүлүш принциби кыргыз элинин дүйнөгө болгон тилдик сүрөтүн кенен камтыйт. «Боз үй» концепти түздөн-түз аткарган функциясынан сырткары тилдик туруктуу каражаттар аркылуу кыргыздардын дүйнөгө болгон көз карашын, менталдык белгилерин, жашоо образын, салт-санаасын, үрп-адатын кошо чагылдыруу милдетин алып жүрөт.

6. Тамак-аш түшүнүгүн туюндурган номинативдик жана коннотативдик мааниге ээ тилдик каражаттар улуттук, маданий салт-санааны, жөрөлгөлөрдү, ырым-жырымдарды, этика-эстетикалык баалуулуктарды чагылдыган негизги ойлорго бай жана алардын терең маанисинде улуттук аң-сезимде

калыптанган жүрүм-турум эрежелери, руханий баалуулуктар, сый-урмат, адеп-ахлактын ар түрдүү формалары камтылган.

7. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө «Кийим» концепти дүйнө кабылдоонун өзгөчө моделин, географиялык, климаттык, тарыхый, диний шарттарга байланыштуу жүрүм-турум мамилелерин чагылдырган тилдик маалыматтардын концептуалдуу мазмунунан турат. «Кийим» концепти улуттук аңсезимдеги жүрүм-турум эрежелерин, жашоого болгон тажрыйбаны, менталдык өзгөчөлүктү чагылдырган, салт-санаа, үрп-адатты жөнгө салган жана сактап турган тилдик туруктуу каражаттардын, паремиологиялык бирдиктердин топтомунан турат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү түйүндүү концепттерди талдоого карата топтолгон факты-материалдар, аларга тилдик дүйнө тааным жана тилдик маданият таануу өнүктөрүнөн алгачкы жолу ар тараптуу талдоо жүргүзүү, изилдөөдөн, талдоодон чыгарылган негизги жыйынтыктар, жоболор, корутундулар диссертанттын жеке салымы болуп эсептелет.

Диссертациянын натыйжаларын апробациялоо. Илимий изилдөөнүн жүрүшүндө алынган негизги жыйынтыктар белгилүү тилчи-лексикограф К.Карасаевдин 110 жылдык мааракесине арналган эл-аралык илимий-практикалык конференцияда (Бишкек, 2012), «Юнусалиев окуулары – 2015» эл аралык илимий-практикалык конференцияда (Бишкек, 2015), Ж.Баласагын атындагы КУУ тарабынан уюшулган А.Осмоновдун 100 жылдыгына арналган эл аралык илимий-практикалык конференцияда (Бишкек, 2015), Т.Сатылгановдун 150 жылдыгына арналган эл аралык илимий-практикалык конференцияда (Бишкек, 2015), КР УИА тарабынан уюшулган Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгына арналган эл аралык, илимий-практикалык конференцияда (Бишкек, 2016) Ататүрк-Алатоо университети тарабынан уюшулган «Маданий байланыштарды куруу: тил, адабият, котормо жана журналистика» VIII эл аралык илимий-практикалык конференцияда (Бишкек, 2016), «Профессор А.Биялиев жана кыргыз адабий тилинин өнүгүшү» аттуу республикалык илимий-практикалык конференцияда (Бишкек, 2018), «Профессор Жумакадыр Дүйшеев жана кеп маданиятынын актуалдуу маселелери» аттуу республикалык илимий-практикалык конференцияда (Бишкек, 2019) баяндалып, талкууланган.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыяланышы. Диссертациянын мазмунун чагылдырган эмгектердин жалпы саны – 35, алардын ичинен 2 илимий монография, РИНЦ системасы аркылуу индекстелүүчү басылмаларда 19 макала, Кыргызстанда РИНЦ индексине кирген басылмаларда 11 макала, чет элдик индекстелген (РИНЦ) илимий басылмаларда 8 макала жарыяланган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү. Диссертациянын түзүлүшү изилдөөнүн негизги максатына жана милдеттерине ылайыкталган. Иш

киришүүдөн, он бөлүктү камтыган төрт баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

Иштин көлөмү – 334 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу негизделип, анын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, алынган натыйжаларынын практикалык маанилүүлүгү, коргоого коюлуучу жоболору, изденүүчүнүн жеке салымы аныкталып, изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы, диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы, түзүлүшү жана көлөмү туурасында маалыматтар берилген.

«Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө байланыштуу илимий адабияттарга сереп» деп аталган биринчи бапта дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө байланыштуу илимий адабияттарга сереп жүргүзүлүп, дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтүнүн өзгөчөлүгү каралган.

Биринчи баптын **«Дүйнөнүн тилдик сүрөтү»** деп аталган биринчи бөлүгүндө дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө байланыштуу илимий адабияттардын негизинде тилге жана анын коомдогу ордуна, дүйнө таанымдык маңызына, тил менен ойломдун карым-катышына мүнөздөмө берилет.

Тил – социалдык мейкиндикте жана убакытта өнүгүп, татаалданып турган социомаданий кубулуш. Ал элдин тарыхын, тажрыйбасын, дүйнөнү таанып билүүсүн чагылдырган улуттун эс-тутуму. Тил белгилүү бир принциптердин негизинде өзүнүн функциясын аткарат жана ал адамдардын ой жүгүртүүсүнө, дүйнөнү, коомдук кубулуштарды түшүнүүсүнө өз таасирин тийгизет.

Тил феномени адамдарды социалдык субъект катары аныктап, аң-сезимдин, ойломдун келип чыгышын, өнүгүшүн шарттайт. Тилдин табияты көрсөткөндөй, адамдардын тили, аң-сезими, дүйнө таанымы – бири-бири менен тыгыз байланышкан процесстер.

Тил тарыхый-этникалык мүнөзгө ээ. Тилдин жалпы системасы ошол тилде сүйлөгөн элдин социалдык-экономикалык, руханий-маданий жагдайлары, менталитети, жашоо образы жана дүйнө таанымы менен терең байланышкан. Ал элдин ой жүгүртүүсүнүн моделин, образын жана шарт-жагдайын калыптандырат. Ушундан улам тил – элдин ой жүгүртүүсүн чагылдырган тарыхый реалдуулук. Белгилер менен маани тилдин өзөгүн түзөт.

Ар бир коомдун тили – ошол коомдо жашаган элдин ой жүгүртүп, пикир алмашкан куралы болуп эсептелет. Коомдун тажрыйбаларын жөнгө салып турган механизм да тил экени талашсыз. Ар бир тилдин өзүнө таандык ой жүгүртүү алкагы бар. Адам баласы бир тилдин дүйнөсүндө жашайт жана ойлонот. Бирдей тилде сүйлөгөн адамдар шарттуу түрдө окшош ой жүгүртүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ой жүгүртүүсүз тил, тилсиз ой жүгүртүү болбойт,

булардын табияты бир. Тил менен ой жүгүртүүнүн карым-катышынын, биримдигинин негизинде дүйнөнүн тилдик сүрөтү жаралат.

«Дүйнөнүн тилдик сүрөтү» түшүнүгү адамдын өзгөчөлүгүн жана анын болмушун, дүйнө менен болгон мамилесин, дүйнөдө жашоосунун негизги шарттарын туюндурган фундаменталдык түшүнүк болуп саналат. Е.С.Кубрякованын пикирине ылайык, дүйнөнүн тилдик сүрөтү – бул «дүйнөнү таанып билүүгө дайыма катышкан жана кабыл алынган нерселердин түшүндүрүү үлгүлөрүн бере турган өзгөчө түзүлүш. Ал биздин дүйнө кабылдообузга, ага берген баабызга ар кандай эле кырдаалдар менен окуяларды тилдик жана тажрыйбалык каражат аркылуу көрө турган, тажрыйбаны бөлүштүрүүгө катышкан, ошондой эле номинациялардын көптөгөн бөлүгүн эле камтыбастан, тилди өздөштүрүүгө ээ болуу менен биргеликте, белгилүү деңгээлде алардын түзүлүү жана кызмат аткаруу эрежелерин да өз ичине камтыган өзгөчө типтеги сүрөт болуп саналат» [Кубрякова, Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. - М.: РАН Ин-т языкознания, 1997. – 47-б.].

Окумуштуу Р.Р.Замалетдинов дүйнөнүн тилдик сүрөтүнө кайрылуу менен мындайча жыйынтыкка келет: «Дүйнөнүн тилдик сүрөтү» - объективдүү чындык жөнүндөгү билимдерди ыраттуулукка салуунун бир жолу. Адамдын өмүр бою чогулткан дүйнө жөнүндөгү билими анын аң-сезиминде дүйнө сүрөтү катары жашайт. Дүйнө сүрөтү адамдын реалдуулукка болгон мамилесин аныктайт жана жүрүм-турум эрежелерине, баалуулуктар системасынын келип чыгышына, жашоо ишмердигинин стратегиясына, адамдык субъективдүүлүктү сезе билүү жөндөмдүүлүгүнө таасир берет» [Замалетдинов, Р.Р. Национально-языковая картина татарского мира: дис. ...докт. филол. наук. – Казань, 2004. – 15-б.].

Б.А.Серебренниковдун пикирине ылайык, дүйнө сүрөтү – бул адамдардын интеграциясынын өзөгү, жашоо ишмердигинин түрдүү чөйрөлөрүнүн гармонизацияланышы, алардын өз ара карым-катышы. Дүйнө сүрөтү чындыктын толук образы катары, адамдын дүйнө кабылдоосунун жана дүйнө элестөөсүнүн бардык актыларын кыйыр түрдө чагылдырат. Ал дүйнөдөгү объективдүү локалдык кырдаалдарды түшүнүүгө, анын субъективдүү образдарын түзүүнү ишке ашырууга жардам берүү менен, дүйнө түшүнүүнүн бардык эле актыларынын негизинде жаралат [Серебренников, Б.А. Язык отражает действительность или выражает её знаковым способом? // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – 25-б.].

Академик Л.В.Щербанын чындыкты ар кандай тилдер аркылуу интерпретациялоонун бири-бирине шайкеш келбөөчүлүк мүнөзү тууралуу ою азыркы лингвистикадагы дүйнөнүн тилдик сүрөтүн окуп-үйрөнүүдө негизги жобо болуп калды. Окумуштуу адамга түздөн-түз тажрыйба аркылуу берилген дүйнө «бардык жерде өзгөрүлбөстөн, түрдүү тилдерде ар кандай кабыл алынат, ал гана эмес белгилүү бир маданий жалпылыкка ээ элдердин

тилдеринде да түрдүүчө түшүндүрүлөт. Ошондой эле бир эле предметти туюнткан эң жөнөкөй сөздөр да ар кандай тилге таандык болгону үчүн ар түрдүү болот» [Щерба, Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – 269-б.].

«Дүйнө сүрөтү» жана «дүйнөнүн тилдик сүрөтү» түшүнүктөрүнүн чегин ажыратууга Э. Сепир жана Б. Уорф зор салым кошушкан. Бул тууралуу Э. Сепир мындай дейт: «Азыркы лингвистке өзүнүн салттуу предмети менен чектелүүгө кыйын болуп баратат..., ал лингвистиканы антропология жана маданияттын тарыхы менен, социология, психология, философия менен жана келечекте физиология, физика менен байланыштырган өз ара аракеттеги кызыкчылыктарды бөлүшпөй коё албайт» [Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс, 1993. – 260 – 261-б.].

Е.М.Верещагиндин пикири боюнча, «дүйнөнүн тилдик сүрөтү» бул – бизди курчап турган дүйнө жөнүндө кошумча маалыматтарды камтыган реалдуу предметтердин жана мамилелердин тилдик образдары, вербалдык көз караштардын четки бөлүкчөлөрү. Анткени алар маалыматтардын образдуулугунун күчтүүлүгүнө байланыштуу таанып билүүчү субъектинин аң-сезимине терең из калтырат» [Верещагин, Е.М. Язык и культура. Лингвостра-новедение в преподавании русского языка как иностранного. – М.: Русский язык, 1983. – 168-б.].

«Дүйнө сүрөтү» терминин Л. Вайсгербер өзүнүн «Эне тили жана рухтун калыптанышы» деп аталган программалык монографиясында колдонгон. Эмгекте ал адамдагы бирдиктүү дүйнө сүрөтүнүн калыптануусуна карата болгон тилдин жандандыруучу ролун көрсөтөт. Окумуштуу мындайча жазат: «Тил адамга бардык тажрыйбаны бирдиктүү дүйнөгө айландырууга жол ачат жана аны буга чейин тилди кантип билгенин, курчап турган дүйнөнү кантип кабыл алганын унутууга аргасыз кылат» [Вайсгербер, Л. Родной язык и формирование духа. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – 51-б.].

Тилдин өзгөчө күчүнө ылайык, ал тилде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминде белгилүү бир дүйнөнүн тилдик сүрөтү жаралат. Ю. Д. Апресян дүйнөнүн тилдик сүрөтүн «карапайым» сүрөт деп атоо менен, анын эмпирикалык мүнөзүн белгилейт. Айрым учурда бурмаланып калганына карабастан, дүйнөнүн тилдик сүрөтү реалдуулук тууралуу объективдүү билимди толуктайт. «Дүйнөнүн тилдик сүрөтү» - бул тилдеги бардык биргелешкен, концептуалдашкан маңыздардын берилиши» [Апресян, Ю.Д. Избранные труды. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа "Языки русской школы", 1995. – 246-б.].

О.А.Корниловдун оюна ылайык, дүйнө сүрөтү өзү менен бирге тилдик мазмундун такталган, системалаштырылган планын алып жүрүүсү керек. Ар бир эле улуттук тил пикир алмашуучулук, (коммуникативдик), билдирүүчүлүк (информативдик), таасир этүүчүлүк (эмотивдик) жана бизге өтө маанилүү

болуп эсептелген билимдердин жыйындысын, дүйнө жөнүндө тил аркылуу жаралган көз караштарды өзүнө камтуучулук жана сактоочулук өңдүү бир канча функцияларды аткарат. Ушундан улам, универсалдуу, глобалдуу билим – тилде, эң алды, анын лексикалык жана фразеологиялык курамында берилген коллективдүү аң-сезимдин ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы болуп саналат [Корнилов, О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М.: Че Ро, 2003. - 64-б.].

Б.А.Серебренниковдун жолун жолдогон В.А.Маслова мындайча акыйкат белгилейт: «Дүйнөнүн тилдик сүрөтү» термини – бул метафорадан ашып түшпөйт, анткени белгилүү улуттук топко кирген адамдардын уникалдуу коомдук-тарыхый тажрыйбасын өз ичине камтыган улуттук тилдин башкалардан ажыратып көрсөткөн өзгөчөлүктөрү, ошол тилде сүйлөгөндөр үчүн башка, кайталангыс, объективдүү жашаган дүйнөдөн айырмаланган дүйнө сүрөтүн түзбөйт. Болгону ага улуттук мааниге ээ болгон нерселер, көрүнүштөр, процесстер менен шартталган өзгөчө боёк берет» [Маслова, В.А. Лингвокультурология. - М.: Академия, 2001.-79-б.].

Окумуштуулардын пикирлерине ылайык дүйнөнүн жалпы сүрөтүн тилдин жардамы менен элестетүү «вербалдык» же «дүйнөнүн тилдик сүрөтү» деп аталат. Мында курчап турган чөйрө тууралуу маалымат бере турган, ар кандай тилдик каражаттардын жардамы менен образдуу туюнтулган белгилүү бир тартиптеги белгилердин социалдык маанидеги модели түшүндүрүлөт.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү тилди алып жүрүүчүлөрдүн демейки аң-сезими тарабынан чагылган жана тилдик категориялар аркылуу кыйыр түрдө берилген, тактап айтканда, тил аркылуу дүйнөнү көргөн дүйнөнүн өзгөчө образын билгизет.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн компоненттери болуп чагылдыруу субъектиси, чагылдыруу объектиси жана чагылдыруунун жыйынтыгы эсептелет. Ушундан улам чагылдыруу субъектиси катары адам (жекелик дүйнө сүрөтү), адамдардын тобу (социалдык жана территориялык чектелген дүйнө сүрөтү) жана бүтүндөй бир коом (улуттук дүйнө сүрөтү) эсептелет. Чагылдыруу объектиси – түрдүү образдарды алып жүргөн реалдуу дүйнө. Ал эми чагылдыруу жыйынтыгы – бул чагылдыруу объектиси жөнүндө билимдерди сунуштаган белгилүү бир дүйнө сүрөтү. Аталган билимдер субъектинин дүйнөнү таанып-билүү ишмердигинин процессинде жаралат. Алар адамдын аң-сезимине түшүнүк, образ жана билдирүү актысы түрүндө берилет. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн калыптанышында кабыл алуу, сезүүдөн баштап, ойлоо жана өзүн өзү таанууга чейинки адамдын психологиялык ишмердигинин бүткүл жактары катышат.

Дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү ар кандай элдерде, маселен, ар кандай доордун, социалдык, этникалык, курактык топтордун, илимий билимдердин ар кандай тармактарынын өкүлдөрүндө ар түрдүүчө болуусу мүмкүн. Ар

кандай тилде сүйлөгөн адамдар белгилүү бир шарттарда бири-бирине жакын дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүнө, ал эми бир тилде сүйлөгөн адамдар дүйнөнүн ар түрдүү концептуалдык сүрөтүнө ээ болуусу ыктымал. Ошол себептүү дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүндө жалпы адамзаттык, улуттук жана инсандык белгилер бири-бири менен карым-катышта болот.

Биринчи баптын *«Дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтү»* аттуу экинчи бөлүгүндө дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтүнө байланыштуу илимий адабияттар каралып, дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтүнүн өзгөчөлүгү белгиленген.

Ар кандай тилдер дүйнө сүрөттөрүнө айрым бир өзгөчөлүктөрдү, улуттук колоритти тартуулап турат. Бул көрүнүш элдердин маданиятындагы жана салттарындагы айырмачылыктар менен түшүндүрүлөт. Аталган маселеге байланыштуу көптөгөн илимий эмгектер жаралды (Б.Х.Бгажников (1978), З.Х.Бижева (2000), Н.У.Ворокова (2018), А.И.Геляева (2002), С.К.Башиева (2010), Р.С.Аликаев (1999), Р.Р.Замалетдинов (2004), кыргыз окумуштуулары Т.К.Акматов (1986), С.Өмүралиева (2002), С.Ж.Мусаев (2020, 2021), З.К.Дербишева (2012, 2012,2020), Г.А.Абыканова (2012), К.З.Зулпукаров (2015), У.К.Камбаралиева (2013, 2019), Б.Ш.Усубалиев (1994), Т.С.Маразыков (2014, 2020), Б.Сагынбаева (2018), Б.Б.Нарынбаева (2017), Г.А.Мадмарова (2018), А.Н.Сыдыков (2019, 2022), М.Э.Дарбанов (2021), А.Э.Абдыкеримова (2008, 2021), Э.Т.Төлөкова (2012), Г.К.Рысбаева (2017), С.З. Садыкова (2021), М.К.Алишова (2022), Н.Э. Арсланбекова (2022) ж.б. эмгектери буга мисал боло алат).

Метафоралар, салыштыруулар жана символдор түрүндө туюндурулган, аң-сезимдик, туюмдук механизмдер аркылуу чагылдырылган дүйнө – бул ар кандай эле дүйнөнүн тилдик сүрөтүн, андагы өзгөчөлүктөрдү жана универсалдуулукту аныктап турган негизги фактор. Ошону менен катар, дүйнөнүн ар кандай тилдик сүрөтүндөгү улуттук өзгөчөлүк менен универсалдуу адамдык фактордун чегин ажыратуу өтө маанилүү фактор болуп саналат. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү универсалдуу жана улуттук белгилердин карым-катышы менен мүнөздөлөт.

Ар кандай маданияттын негизин жаратууда тилдер түзгөн коддор колдонулат. Баарына белгилүү болгондой, тил элдин тарыхын жана маданиятын өзүнө камтыйт жана ушуга байланыштуу тил улуттук өзгөчөлүккө ээ болот. Ар бир жаңы муун, конкреттүү этностун ар бир өкүлү тилди өздөштүрүү менен, ал аркылуу коллективдүү тажрыйбага, курчап турган чөйрө тууралуу коллективдүү билимге, кабыл алынган же четке кагылган элдик баалоого жана социалдык баалуулуктарга таянган жүрүм-турумдун жалпыга бирдей нормаларын кошо өздөштүрөт.

Тилдик каражаттардын мазмундук жагында гана бардык эле маданий стереотиптердин таянычы катары кызмат аткарып келген этностун дүйнө сүрөтү жатат. Аны талдоо улуттук маданияттар эмнеси менен айырмаланаарын,

дүйнөлүк маданияттын деңгээлинде алар бири-бирин кандайча толуктаарын түшүнүүгө жардам берет. Эгер бардык эле сөздөрдүн мааниси маданий жактан окшош болсо, анда маданий айырмачылыктарды изилдөөгө таптакыр эле мүмкүндүк болмок эмес. Ошол себептүү тилдин маданий – улуттук аспектисин иликтөөдө тилдик бирдиктердин универсалдуу мүнөзү эске алынат.

Адам коомдо жашап жатып өзүнүн тилдик системасын өзүнө тиешелүү тажрыйба менен гана байытпастан, ошондой эле жалпы адамзаттык жана улуттук, коомдук-тарыхый тажрыйбаны өз ичине камтыган тил аркылуу байытат. Улуттук тажрыйба тилдин бардык деңгээлдеги өзгөчөлүгүн аныктайт. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү ошо тилде сүйлөгөн элдин дүйнө таанымындагы улуттук-маданий өзгөчөлүктөрдү чагылдырат. «Тил өзүнүн маанилик системасы жана алардын ассоциациялары аркылуу концептуалдык дүйнө моделин улуттук-маданий түскө боёйт» [Телия, В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – 177-б.].

Р.Х.Хайруллинанын пикири боюнча, улуттук тилдик дүйнө сүрөтү – бул адамдардын жашоолору тилдин жарым-жартылай функционалдуулугу менен, ошондой эле ар түрдүү ишмердүүлүктө маалымат алмашуулардын жана жалпы эле жашоонун максаттары менен шартталган көптөгөн тилдик микродүйнөлөрдү бириктирген феномен [Хайруллина, Р.Х. Картины мира в русской фразеологии (в сопоставлении с башкирскими параллелями). – М.: Прометей, 1996. - 40-41-б.].

Дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтү боюнча О.А.Корнилов мындайча жазат: «Өзүнүн тарыхый өнүгүү процессинде дүйнө таанууну өз ичине камтыган этностун аң-сезиминде сырткы дүйнөнүн чагылдырылышынын жыйынтыгы дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтү болуп саналат. Сырткы дүйнө жана аң-сезим, мына ушул эки фактор ар бир улуттук тилдеги тилдик дүйнө сүрөтүн жаратат» [Корнилов, О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М.: Че Ро, 2003. – 144-б.].

Г.Д.Гачевдин көз карашы боюнча, дүйнөнүн улуттук образы үч деңгээлди бириктирип турат: улуттук мейкиндик, турмуш, тил; улуттук мүнөз, улуттук дем; улуттук аң-сезим, дүйнөнү элестөө жолу, болмушка карата көз караш, баалуулуктардын иерархиясы. Ар бир доор өзүнүн образын жаратат [Гачев, Г.Д. Национальные образы мира. – М.: Издательский центр «Академия», 1988. – 7-81-б.].

Ар бир тилдин улуттук-маданий өзгөчөлүгү, эң алды, этномаданий лексикада чагылдырылат. Этномаданий лексика өз мезгилинде дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтүнүн фрагменттерин кайра куруу аркылуу элдин материалдык маданиятын чагылдырат. Бир эле мезгилде маданияттын жетишкен жыйынтыгы жана куралы болуп эсептелген улуттук тил адамды калыптандырат жана анын жүрүм-турумун, жашоо образын, дүйнө

таанымын, менталилетин, улуттук мүнөзүн, идеологиясын аныктайт.

Чындыгында эле, курчап турган дүйнө жана аң-сезим улуттук тилде дүйнөнүн тилдик сүрөтүн жаратат. Обьективдүү дүйнөнү ар бир этнос, улут ар башкача кабыл алат. Дүйнө түрдүү элдердин тилинде ар кандай берилгендиктен уникалдуулукка ээ. Дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтүн өз ичине камтыган улуттук менталитеттин калыптанышына, эң алды, жаратылыш шарттары өзүнүн чоң таасирин тийгизет.

Окумуштуу В.А.Маслова адилет белгилегендей, тилдеги көнүмүштөр (стереотипы) предметтер, социалдык көрүнүштөр жана жаратылыш чөйрөсү тууралуу психологиялык жалпыланган көнүмүштөргө тең келе албайт. Мындай көнүмүштөрдүн болушу дүйнөнүн улуттук сүрөтүнүн калыптанышы үчүн негизги шарттардын бири болуп эсептелет [Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: Тетра Системс, 2005.- 64-б.].

Тилди өздөштүрүү дүйнөнүн тилдик сүрөтүн жана ошо тилде сүйлөгөндөрдүн тилдик аң-сезимин өздөштүрүүнү талап кылат. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн улуттук өзгөчөлүгү тилде берилген атоо ыкмаларынан эле ачык байкалат. Анткени сөз тилден сырткары реалдуулуктун белгиси жана образы катары эсептелет. Мында тигил же бул эл аталган предметтен эмнени көрө алды, ага кайсы белгилер аркылуу ат койду, лексиканын кайсы образдуу-символикалык жетишкендиктерин пайдаланды деген маселелер абдан маанилүү.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү, эң алды, улуттук лексика аркылуу ишке ашат. Улуттук лексика дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтү сапатына ээ болот. Мындай жагдайда тилдеги бардык лексикалык каражаттарды чоң-чоң топторго (областка, зонага, секторго) бөлүүгө туура келет. Анда курчап турган дүйнөнүн реалдуу объектилеринин аталышы биринчи чоң топту түзөрү, коллективдүү аң-сезимдин артефактылары болуп саналган концепттердин аттары экинчи чоң топту түзөрү адилет белгиленип жүрөт [Корнилов, О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. - М.: Че Ро, 2003. – 186-б.].

Улуттук тил – бул этнос болмушунун жалгыз вариантын чагылдырган жана ал болмуш вариантындагы улуттук өзгөчөлүктөрдүн конкреттүү белгилерин аныктаган «айнектин» өзү [Корнилов, О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. - М.: Че Ро, 2003. – 326-б.]. Улуттук-маданий компоненттик мааниге ээ болгон лексика дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтүнүн ишке ашышына активдүү катышат.

Албетте, ар бир маданиятта жалпы адамзаттык баалуулуктар камтылган болот. Ошого карабастан улуттук маданияттагы универсалдуу, жалпы адамзаттык баалуулуктар ылайыкташуу жана трансформациялашуу аркылуу өзгөчө образга ээ.

Тилде дүйнөнү кабыл алуунун этникалык өзгөчөлүгү бар. Тилди билүү, ошол тилде чагылдырылган дүйнөнүн концептуалдашуусун өздөштүрүүнү

талап кылат. Дүйнө сүрөтүн калыптандыруучу көз караштарды ар бир сөздүн маанисинен жолуктурууга болот.

Башка тилдер сыяктуу эле кыргыз тили дүйнө түзүлүшүн кабыл алуунун белгилүү бир ыкмасын чагылдырат. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү маданий концепттерди талдоо рухий маданияттын аспектилеринин бири болуп эсептелген жана ойломдун образын билдирген кыргыздардын менталитетинин этникалык өзгөчөлүгүн ачып берүүгө көмөктөшөт. Элдин менталитети түйүндүү маданий концепттер аркылуу чагылдырылат. Анткени маданий концепттер ошол лингвомаданиятка ээ адамдардын курчап турган дүйнө тууралуу көз караштарын, ой-толгоолорун, ой-корутундуларын түзүүгө негиз болот.

Кыргыз элинин менталитети, негизинен, көчмөн турмуш менен шартталган. Элдин менталитетинин калыптанышында жана өнүгүшүндө дүйнөнүн алгачкы сүрөтүн билдирген салттуу ойлом негизги жана аныктоочу ролду аткарган. Убакыттын өтүшү менен аталган салттуу дүйнө сүрөтү ойломдун образдуулугунун татаалданышы аркылуу өзгөрүүгө дуушар болгон. Менталитет бул учурда дүйнө таанымдын айрым төп келишпестиктерин ачуу менен өзүнүн курамындагы мурунку жана кийинки баалуулуктарды бириктирет, ошондой эле улуттук аң-сезимди ачыкка чыгарат.

Кыргыздардын улуттук аң-сезиминин, менталитетинин өзгөчө белгилеринин бири катары билимге, акылдуулукка, сөз чеберчилигине, тилге аяр мамиле жасоо эсептелет. Эл арасында кыргыздык улуттук мүнөзгө ылайык материалдык байлыкка эмес, рухий байлыкка ээ болгон адамдар ар дайым бааланган. Бул баалуулук паремиологиялык бирдиктер аркылуу туюндурулат.

Кыргыздардын менталитетинин дагы бир маанилүү жагы болуп көчмөн турмуштун таасиринен жаралган эрдик, баатырдык, өзүн эл-жери үчүн курмандыкка чалуу сыяктуу өзгөчө мүнөздөр эсептелет. Аларсыз көчмөн турмушту аркалаган кыргыз элинин эл катары сакталып калышын, жашоосунун уланышын элестетүүгө мүмкүн эмес.

«Дүйнөнүн тилдик сүрөтүндөгү концепттерди изилдөөнүн теориялык жана методологиялык маселелери» аттуу экинчи бапта концепт түшүнүгүнүн теориялык маңызы ачылып берилип, изилдөөнүн методологиялык жалпы маселелери негизделген.

Экинчи баптын **«Концепт – дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн негизги бирдиги»** деп аталган биринчи бөлүгүндө концепт чындыктын когнитивдик көчүрмөсү катары дүйнө таанымды, маданиятты, менталитетти изилдөөгө кызмат кылган когнитивдик, тилдик кенен түшүнүк экендиги каралган.

Азыркы когнитологиянын, концептологиянын жаралыш булагы, башаты катары, бир жагынан, белгилүү бир түшүнүктүү мазмунга – концепттерге бөлүнгөн жалпы аттардын (атоолордун) колдонулушуна жана маанисине байкоо жүргүзүү эсептелет. Ошол эле учурда чындыктын (денотация) өз

алдынча предметтерин көрсөтүүгө, белгилөөгө категориялаштырууга, концептуалдаштырууга жөндөмдүү жана алардан адам аң-сезимине, ойломуна жараша метафораланган түшүнүктөрдү (сөздөрдү, азыркы аталышта концепттерди) иштеп чыгуу милдети алдыга коюлат. Нерселерди гана белгилебестен, өздөштүрбөстөн, алар жөнүндө бир нече маалыматтарды, аларга таянуу менен жалпы, метафораланган билимдерди, ар бир адам, ар бир топ, ар бир улут өзүлөрүнүн дүйнө таанымына жараша иштеп чыгат жана алардан өзүнчө дүйнө түзбөйт, тескерисинче дүйнөгө, объективдүү чындыкка өзгөчө түс, боёк берет.

Концептуалдык дүйнө сүрөтүнүн бирдиги – концепт, биринчиден, адамдын элестөөлөрү, көрүүлөрү менен байланышкан кубулуш болсо, экинчиден, тилдик каражаттар аркылуу түшүндүрүлгөн дүйнө таанымдык бирдик болуп эсептелет да, дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн изилдөө объектиси катары каралат.

Тил илиминде бул жаңы түшүнүккө кайрылуу «маани», «маанилүүлүк» түшүнүктөрүнө ылайык, бир аз башкача түшүнүүнү (мурунку түшүнүктү өзгөртүп түшүнүүнү) жаратты. Азыркы учурда «маани» (“значение”) түшүнүгүнөн бир аз четтөө байкалат. Бул терминге байланыштуу башкачараак жобонун (Л.Витгенштейндин теориясына жана А.А.Потебнянын бир нече идеяларына жараша «маани – бул колдонуу», «канча колдонуу болсо, ошончо маани») актуалдашына карата тенденция да өкүм сүрүүдө [Тильман, Ю.Д. Культурные концепты в языковой картине мира (Поэзия Ф.И.Тютчева): дис. ... канд. филол. наук. – М., 1999. – 28-б.]. Тактап айтканда, «маани», «түшүнүк» терминдеринин ордуна «концепт» термини колдонулуп калды. Адатта, «концепт» термини «маңыз» («смысл») термини менен синоним болуп каралат да, түшүнүктүн мазмуну дегенди билдирет. Башкача айтканда, сөздүн мааниси – бул белгилүү бир тилдин нормаларына ылайык туура деп эсептелген, байланыштар системасын түзгөн лексикалык бирдик, ал эми концепт – сөздүн маңызы [Хагба, Л.Р. Базовые лингвокультурные концепты в абхазском и абазинском языках (на материале идиоматики): дис. ... д-ра филол. наук. – Нальчик, 2006. – 75-б.].

«Концепт» термини алгач англис тилдүү авторлордун эмгектеринен орус тилине которулуу менен төмөндөгүдөй маанилерди: «conceptual representation» – «семантикалык түшүнүк» («семантическое представление»), «conceptually based» – «семантикалык багыт алган» («семантически ориентированный»), «conceptual dependencies» - «маңыздык байланыштар» («смысловые связи»), ал эми «conceptus» – «маңыздык элементтерди» («смысловые элементы») өз ичине камтый тургандыгы белгиленген [Тильман, Ю.Д. Культурные концепты в языковой картине мира (Поэзия Ф.И.Тютчева): дис. ... канд. филол. наук. – М., 1999. – 27-б.].

Концепттин мазмунун тилдик каражаттар менен туюндуруу, эң алгач, сөздөр жана сөз айкаштары аркылуу ишке ашат. Биздин пикирибиз боюнча, сөздүн лексикалык маанисине таянып туруп, аны концепт деп атоого болбойт.

Орустун тилчи-окумуштуусу Д.С.Лихачёвдун пикири боюнча, концепт – өзүнүн келип чыгышында тикеден-тике сөздүн маанисинен гана эмес, сөздүн сөздүктөгү мааниси менен, элдин же жеке адамдын тажрыйбалары менен айкалышынан улам келип чыккан «маанинин алгебралык туюнтмасы». Концепттерде сөздөрдүн кошумча маанилери иликтенет. Эң негизгиси, адамдар маанилерди түшүнүүдө сөздүн эмоционалдык аурасын тааныйт. Аларды ойлонуштуруу, иштеп чыгуу үчүн мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланып, сөздүн маанисиндеги айырмачылыктарды, ар кандай карама-каршылыктарды туура нукка салат [Лихачёв, Д.С. Русская словестность // Русская словестность: От теории словестности к структуре текста: антология. – М., 1997. – 287–294-б.].

Биздин көз карашыбыз боюнча, белгилүү бир концепт өзүндө кандайдыр бир объектиге тиешелүү нерселик жана символикалык образдардуулукту айкалыштырышы, нарктап-баалоочулук мазмунду билдириши зарыл. Ал өзгөчө мазмундуу маалымат менен толукталышы шарт. Анткени концепт белгилүү бир адамдын дүйнө менен болгон карым-катыш тажрыйбаларынан улам топтолгон жалпы билимдерин жана алардын психологиялык, коммуникативдик жана маданий факторлорго көз карандылыгын түшүндүрүүдө кызмат аткарат. Натыйжада, концепт сөз же сөз айкашы менен гана түшүндүрүлбөстөн, сүйлөмдөр, ар кандай фразалар, паремия түрүндөгү, ж.б. көркөм тексттер, ошондой эле, функционалдык стилдин бардык түрүнө кирген тексттер менен да түшүндүрүлүшү мүмкүн. Ошентип, белгилүү бир концепттин, бир концепттен экинчи бир концептке өтүүнүн, аларга концептуалдык талдоо жүргүзүүнүн натыйжасында концептуалдык система келип чыгат. Бир концептке же бир нече концептке концептуалдык талдоо жүргүзүүгө болот.

«Концептосфера» терминин тил илимине алгач Д.С.Лихачёв киргизүү менен, аны экиге: «жеке адамдын концептосферасы» жана «улуттук тилдин концептосферасы» деп бөлүп карайт. Белгилүү бир адамдын жеке тажрыйбасынан улам жаралган жана жеке адамдын сөздүк запасын ачып көрсөткөн концепттердин жыйындысы ошол белгилүү бир адамдын концептосферасын түзөт [Лихачёв, Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словестность: От теории словестности к структуре текста: антология. – М., 1997. – 280-287-б.].

Концепт – тилдик дүйнө таанымдык кубулуш катары биздин аң-сезимибиздеги менталдык жана психикалык каражат болуп эсептелет. Е.С.Кубрякованын редакторлугу менен даярдалган “Краткий словарь когнитивных терминов” (1996) деген эмгекте концепттин дүйнөнүн сүрөтү жана адамдын рухий активдүүлүгү менен байланышы өзгөчө белгиленет. “Концепт – биздин аң-сезимибиздеги жана маалыматтык структурадагы менталдык жана психикалык каражаттарды түшүндүрүүдө кызмат аткарган термин. Ал адамдын билимин жана тажрыйбасын чагылдырат. Мээнин тилинин жана концептуалдык системанын, менталдык лексикондун, эс-

тутумдун, адамдын психикасында чагылдырылган бардык дүйнө сүрөтүнүн мазмундук бирдиги” [Краткий словарь когнитивных терминов / под общ.ред. Е.С. Кубряковой. - М.: Изд-во МГУ, 1996.].

Концептке болгон тилдик маданият таануучулук мамилеге белгилүү бир этномаданияттын тилдик өзгөчөлүгү аркылуу менталитетти чагылдырган, тилдик маданий өзгөчөлүктөрү менен белгиленген семантикалык түзүлүшкө ээ концепттердин жыйындысы кирет. Тилдик каражаттар менен баяндалган концепт белгилүү бир тилде сүйлөөчүлөрдүн баарлашуусуна жана бири-бирин түшүнүүсүнө кызмат кылат. Жыйынтыгында, концепттер адамдын менталдык дүйнөсүндөгү маданияттын негизги борбору болуп эсептелет. Демек, адамдын аң-сезиминдеги концептуалдык системанын бирдиги – концепт. Концепт – дүйнөнүн фрагменти тууралуу элестөөлөр (образ, идея, символ). Алар жалпы улуттук белгилер менен калыптанат. Концепт – жеке адамдын элестөөлөрүнөн түзүлгөн улуттук образ, улуттук идея, улуттук символ. Концепттин борборунда баалуулуктар турат. Башкача айтканда, концепт маданиятты изилдөөгө кызмат кылат. Ал эми маданияттын негизинде баалуулук принциби (материалдык жана рухий баалуулуктар) камтылат.

Концепт бир нече факторлор: улуттук каада-салттар, элдик оозеки чыгармачылык, дин, идеология, турмуштук тажрыйба, искусствонун, сезүүнүн жана баалуулуктар системасынын образдары ж.б. факторлор менен өз ара байланышуулардын натыйжасы болуп эсептелет. Концепт – адам менен дүйнөнүн ортомчусу. Ал маданий катмарды түзөт. Ошондой эле тил илиминде акыркы жылдары тил жөн гана маалымат алмашуунун, таанымдын куралы катары каралбастан, улуттун менталдык-маданий белгисин (кодун) түшүндүрүүчү кубулуш катары активдүү өнүгө баштады.

Ю.С.Степановдун аныктамасы боюнча, «концепт – бул адамдын аң-сезиминде маданияттын кандайдыр бир уюткусу. Ал эми маданият адамдын менталдык дүйнөсүнө кирет. Адам маданий баалуулуктарды жаратуучу гана эмес, өзү да маданиятка таандык, ал кайсы бир учурларда маданиятка таасир этет.... Ар түрдүү коомдогу рухий маданияттын өзү - бул концепттердин жыйындысы жана алардын бири-бири менен болгон өз ара мамилелери» [Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 40-41-б].

В.В.Колесов концепт түшүнүгүн сөздүн маңызынын маанилик өнүгүшү менен байланыштырат да, концептти сөздүн маанилик жактан байышынын, толукталышынын баштапкы чеги деп өз оюн билгизет жана ошону менен бирге эле сөздүн маңызы, төркүнү концепттин башталышы болуп эсептелет, өнүгүүнүн натыйжасында маданияттын белгиси катары сөздүн этимонунун азыркы учурдун маданиятынын концептине чейин жайылуусу, баюусу анын аягы болуп каларын белгилейт [Колесов, В.В. Концепт культуры: образ-понятие-символ // Вестник С-Петербургского ун-та. – Сер 2. История,

языкознание, литературоведение. - 1992. - Вып. 3. – 36-б.].

Жыйынтыгында концепт бул: 1) концептуалдык дүйнө сүрөтүнүн (концептуалдык системанын) жана тилдик дүйнө сүрөтүнүн бирдиги болуп эсептелет; 2) чындыктын белгилүү бир фрагменти жөнүндө адамдын билимдерин иштеп чыккан менталдык түзүлүш; 3) концепт – бул бир түрдүү эмес, өзгөчө мүнөздөрү бар «маңыздардын топтому»; 4) концепт – бул адамдын дүйнөнү көрүү системасы менен байланышкан элестөөлөр; 5) субъектилердин (жеке жана жамааттык) баалуу багыт алуулары концепт аркылуу чагылдырылат; 6) концепт – бул дүйнө сүрөтүнүн борбордук жана перифериялык фрагменти; 7) концепт – маңыздык баскычтардын уникалдуулугун көрсөтө алган улуттук мүнөзгө ээ бирдик; 8) тигил же бул концепттердин мазмуну ар түрдүү элдердин турмуштук тажрыйбасына, дүйнө түшүнүүсүнө ылайык ар башка мүнөзгө ээ; 9) концепт дайым эле тилдик каражаттар менен байланышпай адамдын аң-сезиминде (образ, элес, сүрөт ж.б) жашайт, дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө түшүндүрүү керек болсо, концепт тилдик каражаттар (сөз, сөз айкашы, сүйлөм, текст) аркылуу түшүндүрүлөт; 10) концепт – белгилүү бир субъектинин түшүндүрүүсү аркылуу келип чыккан «объективдүү маңыз»; 11) ар бир концепт белгилүү бир маданияттын чегинде калыптанат жана ал өзүндө ошол маданияттын кандайдыр бир белгисин алып жүрөт; 12) концепт – белгилүү бир улуттун дүйнө таанымын чагылдырган түшүнүктөрдүн жыйындысынан турат жана концептосфераны түзөт; 13) концепт – бул улуттук идея, улуттук символ, улуттук образ.

Экинчи баптын *«Концепттерди изилдөөнүн ыкмалары жана багыттары»* деп аталган экинчи бөлүгүндө дүйнөнүн тилдик сүрөтүндөгү концепттерди изилдөөнүн ыкмалары негизделип, алардын тилдик дүйнө таанымдык жана тилдик маданият таануучулук багыттары каралган.

Изилдөөнүн объектиси. Изилдөөнүн объектиси болуп лингвокогнитивдик жана лингвомаданий баалуулук катары эсептелген дүйнөнүн тилдик сүрөтүндөгү концепттер саналат.

Изилдөөнүн предмети. Изилдөөнүн предмети катары дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү «Суу», «Тоо», «Жер», «Боз үй», «Тамак-аш», «Кийим» сыяктуу түйүндүү концепттер эсептелет.

Кыргыз тили – дүйнөнү кабылдоону өзгөчө ыкма менен чагылдырган тарыхый мүнөзгө ээ улуттук символ. Кыргыз тилинин улуттук маданий өзгөчөлүгү, эң алды, этномаданий мүнөзгө ээ лексикада чагылдырылат. Лексикалык бирдик – бул сөз. Сөздүн ички мазмунунда чындык же анын фрагменти тууралуу ар кандай көлөмгө ээ маалыматтар камтылган. Сөздүн лексикалык маанисин, мазмун жаратуучу функциясын, өзгөчө дүйнө таанымдык белги-касиеттерин комплекстүү изилдөөгө алуу жана аларды терең талдоо концепттерди изилдөө менен тыгыз байланыштуу. Сөздүн лексика-семантикалык структурасында элдин бир нечелеген кылымдык

тарыхындагы белги-касиеттер тууралуу мазмундуу маалыматтар камтылган. Сөздөр улуттук аң-сезимдин, дүйнө таанымдын негизинде көптөгөн билимдердин “уюткусу” кызматын аткаруу менен «түйүндүү сөздөр» же «маданий концепттер» катары каралат. Мындай негизги сөздөрдө ошол элдин маданияты, жашоо-тажрыйбаларынын өзгөчөлүктөрү көрсөтүлөт.

Концепт түшүнүгүнө тиешелүү буга чейин изилдөөгө алынган илимий-теориялык, методологиялык маселелерди жана изилдөөчү А.Д.Шмелёвдун концепт маселесине байланыштуу төмөндөгү ой пикирин көңүл борборуна алуубуз керек: “...Эгер сөздөр маданиятта болгон кандайдыр бир өзгөчөлүктөрдү түшүндүрүү үчүн “негиз” болуп берсе, башкача айтканда, семантикалык талдоо жана аларды колдонуунун өзгөчөлүктөрү маданияттын өзү, анын дүйнө көрүүсү үчүн мүнөздүү болгон баалуу көрсөтмөлөрү ж.б. жөнүндө кандайдыр бир нерсени айтып жатса, тилдеги андай сөздөр белгилүү бир маданиятты тейлөө үчүн “түйүндүү” болуп эсептелишет” [Зализняк, А.А., Левонтина И.Б., Шмелев А.Д. Ключевые идеи русской языковой картины мира: Сб.ст. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 17-б.].

Изилдөөнүн жүрүшүндө теориялык-методикалык негиз катарында дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн, концепттин теориялык жоболору, эрежелери жетекчиликке алынат. Ошондой эле дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү түйүндүү концепттерди жана алардын аткарган кызматын изилдөөдө тилдик дүйнө тааным жана тилдик маданият таануу багыттарында иликтөө жүргүзүү методдору кеңири пайдаланылат.

Концептти изилдөөнүн методдорунда көрсөтүлгөндөй, адатта, борбор (ядро) жана жака-бел (периферия) (жакынкы жака-бел, алыскы, четки жака-бел) түшүнүктөрү аркылуу концепттерге талдоо жүргүзүлөт. Түйүндүү концепттерди иликтөөдө улуттук, менталдык өзгөчөлүктөрдү чагылдырган билимдерди жана таанымдарды аныктап чыгуу үчүн, З.Д. Попова, И.А.Стерниндин изилдөөлөрүндө көрсөтүлгөндөй [Попова, З.Д., Стернин, И.А. Из истории когнитивного анализа в языке. Методология когнитивных исследований. – Воронеж: Б.и., 2001; Стернин, И.А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001.], концепттин структуралык компоненттеринин четки перифериялык бөлүгүнө, түшүндүрүүчү семантикалык талаага (интерпретационное поле) көбүрөөк басым жасалып, концепттин мазмундук бирдик экендигин аныктоо максатында семантика-функционалдык, когнитивдик-тилдик аспектиден каралат.

Концепттерге анализ жүргүзүүдө лексика-семантикалык талаадагы коннотативдик, метафоралык талаага ылайык көбүнчө фразеологиялык, паремиялогиялык жана көркөм тексттик материалдар изилденет. Каралган теориялык жана методологиялык маселелердин имманенттүү мазмунун ачуу максатында түйүндүү концепттерге тарыхый-этимологиялык жактан түшүндүрүү, этнолингвистикалык талдоо, салыштырмалуу сыпаттоо, системалаштыруу, топтоо жана

концептуалдык талдоо, анализ, синтез ж.б. методдор аркылуу ар тараптуу иликтөө жасалат. Түйүндүү концепттерге тиешелүү кыргыз тилиндеги тилдик маалыматтар аркылуу улуттук аң-сезимдеги тарыхый, маданий, диний, ж.б. менталдык мүнөзгө ээ билимдер жана таанымдар иликтөөгө алынат.

Концептти изилдөөнүн конкреттүү ыкмаларына токтолсок, концептти изилдөөнүн ыкмаларын когнитолог-окумуштуулар ар түрдүү, көп маанилерде карап жүрүшөт. Алардын ичинен изилдөөнүн жөнөкөй ыкмасын сунуштоо менен, концепттин маанисин, көлөмүн чечмелеп изилдөөдө төмөндөгү жагдайлар эске алынышы керек:

1) Лингвистикалык, энциклопедиялык сөздүктөргө кайрылуу аркылуу белгилүү бир тилдик аң-сезимдеги концепттин ордун аныктоо. Мында сөздүк түшүндүрмөлөрдү концепттин борбору (ядро) деп эсептөөгө болот.

2) Белгилүү бир концептке тийиштүү болгон референттик кырдаалдарды (синоним, сөз айкаштары аркылуу) түзүү. Андай референттик кырдаалдардын негизинде жана аларга таянуу менен көркөм тексттерде өзгөчө маанилер, образдар, ассоциациялар түзүлөт.

3) Этимологиянын өзгөчөлүктөрүн эске алуу, түшүндүрмө сөздүктөргө таянуу менен сөздүн мааниси жөнүндө жалпы маалымат берүү. Ал эми энциклопедиялык сөздүктөргө таянуу менен түшүнүк жөнүндө жалпы маанилерди ачуу.

4) Концептти көркөм, идиоматикалык, илимий, публицистикалык, философиялык ж.б. ар түрдүү контекстте анализге алуу.

5) Негизги концепттин аткарган кызматына карай, анын башка концепттер менен болгон ассоциативдик байланышын көрсөтүү.

6) Эгерде маданий концепт анализге алынып жаткан болсо, ал ошол маданияттын бардык чөйрөлөрүндө кандай, кайсы жерде колдонулуп жаткандыгына карай бир нече жолу кайталанып, түшүндүрүлүүсү зарыл.

7) Концепттин белгилүү бир тилдик дүйнө сүрөтүндөгү менталдык өзгөчөлүктөрүн аныктоо керек.

Аталган ыкмалар изилдөө предметине тикеден-тике көз каранды болгон ар түрдүү формада ишке ашуучу “концептуалдык талдоо” деген жалпы аталышка биригишет. Концептти изилдөөнүн негизги белгиси аң-сезимдеги менталдык билимдерди, таанымдарды тилдик каражаттар аркылуу изилдөө менен өзгөчөлөнөт. Концептти талдоонун бул ыкмасы концептуалдык талдоо жүргүзүү ыкмаларынын бирөө гана болуп эсептелет. Концептти изилдөөнүн ык-амалдарын экөө, үчөө менен чектеп коюуга болбойт. Анткени концептти изилдөөгө карата ар түрдүү көз караштардын, изилдөөлөрдүн көптүгүнөн улам изилдөөнүн ар түрдүү ыкмаларын колдонсо болот.

Концептти изилдөөнүн эки илимий багытын өзгөчө белгилөөгө туура келет. Биринчиси – концептти изилдөөнүн тилдик дүйнө таанымдык (лингво-когнитивдик) багыты (С.А.Аскольдов-Алексеев, А.П.Бабушкин, Г.И.Берестнев,

Р.Джэкендофф, В.Зусман, Е.С.Кубрякова, Дж.Лайонез, Дж.Лакофф, Д.С.Лихачёв, Р.Павилёнис, З.Д.Попова, И.А.Стернин, Г.Г.Слышкин, В.Н.Телия, Н.Тихонова, М.А.Холодная, К.Зулпукаров, М.Тагаев, У.Ж.Камбаралиева, Б.Эргешова, А.Абдулатов, М.Амиралиев ж.б. илимий изилдөөлөрү кирет). Экинчиси – концептти изилдөөнүн тилдик маданият таануучулук (лингвокультурологиялык) багыты (Н.Д.Арутюнова, А.Вежбицкая, С.Г.Воркачёв, В.И.Карасик, В.В.Колесов, Н.А.Красавский, С.Х.Ляпин, В.П.Нерознак, С.Е.Никитина, М.В.Пименова, С.В.Сергеева, Ю.С.Степанов, З.Дербишева, П.К.Кадырбекова, А.Ислам, Г.К.Рысбаева, Э.Төлөкова, Б.Б.Нарынбаева, Ф.Ф.Фархутдинова ж.б. илимий изилдөөлөрү кирет).

Концептти изилдөөнүн тилдик дүйнө таанымдык (лингвокогнитивдик) жана тилдик маданият таануучулук (лингвокультурологиялык) мамилелери бири-бирин толуктап, шарттап турат. Концепт жеке адамдын аң-сезиминдеги менталдык түзүлүш катары коомдук концептосферага таандык, тактап айтканда, концепт – маданиятка таандык маселе. Концепт – жеке адамдын тажрыйбаларынан, билимдеринен туруп, коллективдик тажрыйбага айланган маданияттын бирдиги. Лингвокогнитивдик концепт жеке аң-сезимден жалпы маданиятка карай багытталат. Ал эми лингвомаданий концепт жалпы маданияттан жеке аң-сезимге карай багытталат. Натыйжада, сыртка (объективдүүлүккө) болгон кыймылдар менен ичке (субъективдүүлүккө) болгон кыймылдарды ажыратып тааный билүү изилдөө ыкмасынын бирине кирет.

Концептуалдык талдоонун көз карашында концепт тилдеги даяр материалдар: лексемалар, фразеологиялык айкаштар, эркин сөз айкаштары, паремиялар, сүйлөмдөр, тексттер, тексттердин жыйындысы менен түшүндүрүлөт.

«**Табият концепттеринин когнитивдик-тилдик өзгөчөлүктөрү**» деп аталган үчүнчү бапта дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү «Суу» концептинин орду аныкталып, «Тоо» концепти когнитивдик-концептуалдык жана семантика-функционалдык жактан иликтенип, «Жер» концептинин туруктуу тилдик каражаттар аркылуу дүйнө таанымдык өзгөчөлүгү концептуалдык талдоодон өткөн.

Үчүнчү баптын «**Суу**» *концепти*» деп аталган биринчи бөлүгүндө дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү «Суу» концепти кыргыздардын дүйнө таанымын, дүйнөгө болгон көз карашынын бөтөнчөлүктөрүн, менталдык белгилерин, дүйнөнү кабылдоосун көрсөтүп турары туруктуу тилдик каражаттар аркылуу каралган.

Кыргыздардын дүйнө таанымында сууга түбөлүктүүлүктүн символу катары терең маани берүү, өздөштүрүү, баалоо, жашоо образдарында (каада-салт, үрп-адат, жүрүм-турум, жөрөлгөлөрүндө) максатка ылайык кеңири пайдалануу, руханий баалуулуктарында суунун катышы менен жаралган мазмундуу маалыматтар тил казынасы аркылуу узак тарыхый мезгилди өз ичине камтып, муундан-муунга, кылымдан-кылымга өтүп колдонулуп келет.

Суу бардык элдерде адамзаттын жашоосунун негизин түзгөн баалуулук катары кабыл алынгандай эле, кыргыздардын да жашоо ишмердигинин негизин түзгөн табигый жана материалдык баалуулук катары өзгөчө баага ээ. Кыргыз эли дүйнө жүзүндөгү көптөгөн элдерден айырмаланып, тоолуу жерлерди мекендешкендиктен, сууга бай эл. Ошондуктан алардын жашоо-тажрыйбаларын, менталитетин, каада-салтын, үрп-адатын чагылдырган тилдик маалыматтарды, билимдерди суусуз элестетүүгө мүмкүн эмес. Этникалык маданияттагы жашоонун маанисин, активдүүлүгүн аныктоодо суу өмүрдүн, жакшылыктын, сулуулуктун, жүрүм-турумдун, чындыктын, адам тукумунун түбөлүктүүлүгүнүн ж.б символу экендиги тилдик жана тилдик эмес маалыматтар аркылуу кеңири чагылдырылат.

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө суу – концепттин түзүмүнө кирген атоо маанисине ээ лексикалык бирдик – сөз. Концепттин борбордук бөлүгүндөгү суу сөзү жана ага тиешелүү тилдик каражаттар салттуу грамматикалык изилдөөлөрдө илимий-теориялык, практикалык жактан каралып, универсалдык, жалпы жана улуттук дүйнө таанымга тиешелүү билимдерге ээ.

Суу – бул семантикалык талаанын чордонунда туруп, номинативдик маанисинде жер үстүндө, аба катмарында, жер кыртышында, тирүү жандыктарда болгон түзсүз, тунук, суюк зат катары түшүндүрүлөт. Ал агуу, токтоо, буулануу касиетине ээ кубулуш катары семантикалык талааны түзгөн төмөндөгүдөй туунду атоолорду жаратып, алардын бардыгы грамматикалык мааниси жагынан заттын атын туюндурат: *булак, өзөн, дарыя, көл, деңиз, көлмө, көлчүк, аккан суу, буу, жаан, мөңдүр, тамчы, шүүдүрүм, кар, муз ж.б.*

«Суу» концептинин перифериялык бөлүгүндө дүйнөнүн тилдик сүрөтүндөгү когнитивдик жана маданий талдоонун ыкмаларына ылайык, кыргыздын объективдүү, тарыхый, мифологиялык, диний, илимге чейинки баёо көз караштарын көрсөтүү максатында макал-ылакаптар, афоризмдер, фразеологизмдер терең талдоого алынат. Макал-ылакаптар, афоризмдер, фразеологизмдерди окуп, изилдөөгө карата когнитивдик мамиле улуттук маданияттагы белгилерди, стереотиптерди, мифологемаларды анализдеп чыгууга мүмкүндүк берет. Кыргыздык дүйнө таанымда:

- суу – эң алгач табияттын негизги бөлүгүн түзгөн өзгөчө күч катары кабылданат: *аккан суу, өзөн, дарыя, көл, деңиз, кар, муз, жаан ж.б;*

- суу – бул бардык жандуу жана жансыз нерселерде болгон, өзүнүн түзүлүшү боюнча бир калыпта эмес өзгөрүүдө, кыймылда болгон, агуу касиетине ээ, кайсы жерде болсо ошол тамырлардын формасын сактап турган суюктук: *суу – жер, суу – тоо, суу – атмосфера, суу – гүл, суу – бак-дарак, суу – арча, суу – кан, суу – адам, суу – көздүн жашы, суу – мурундун суусу, суу – коом ж.б;*

суу – бул бүтүндөй табият, жандуу жана жансыз нерселер менен бирге эле адамзат жашоосуна эң зарыл жана керекүү нерсе, ошондой эле адамзаты

үчүн эң коркунучтуу кубулуш: «Суу бар жерде тиричилик бар», «Суу – өмүрдүн булагы», «Суу бар жерде – эл бар», «Суу – адамдын жаны, өмүрдүн каны», «Суу – тилсиз жоо», «Бирөөнүн ажалы уудан, бирөөнүн ажалы суудан», «Чегинген суудан кайтпас, кезенген жоодон кайтпас», «Суу менен ойнобо чөгөсүң, от менен ойнобо күйөсүң» ж.б.

Дүйнө таанымдагы жалпы билимдерден сырткары улуттук таанымдын чегиндеги билимдерди интерпретациялоодо суу кыргыздын аң-сезиминде сүрөт, элес катары эң алгач тартылганда эле *дүйнөнүн реалдуу сүрөтүнүн фрагменти, жаратылыштагы табигый, кыймылдуу күч, өзгөчө аккан суу* катарында кабылданат.

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө аккан суунун тазалыгы, тунуктугу, аруулугу, таза эместиги, кири, ылайы ой сүрөт аркылуу символ катары адамдык жүрүм-турумдарга, мамилелерге, кейип-кешпирге ж.б. чагылдырылып, антропоморфтук белгилер катары мисал боло алат. Ой сүрөт – аң-сезимде сүрөттөө ыкмасы. Башкача айтканда, ал бейне, символ, метафоранын көмөгү менен таанылат. Ой сүрөт сүрөткердин кыялдануу, сүрөттөө, окшоштуруу чеберчилигинен улам жаралат.

Когнитивдик мүнөзгө ээ суунун кыймылынын ар түрдүүлүгү, алардын аң-сезимде образдуу чагылышы түрдүү тилдик каражаттар менен, башкача айтканда, басымдуусу этиштик, табыш тууранды, элес тууранды сөздөрдөн уюшулган татаал этиштик, чакчылдык, атоочтук, кыймыл атоочтук туюнтмалар, салыштыруулар менен түшүндүрүлөт.

Суунун тазалыгы сулуулуктун, келбеттүүлүктүн белгиси катары колдонулат: *Жүзүң суудай тунук болсун!* Аталган каалоо-тилек маанисиндеги фразада суунун тунуктугу адамдын жүзүнө карата символ катары колдонулган. Өтмө мааниде адамдын жүзүнүн суудай тунук болушунун коннотациялык маанисинде «сулуу», «*татынакай*» деген метафораны байкоого болот. Экинчи бир коннотациялык маанисинен *жүздүн тунук, таза болушу* фразасынан *жаман жолго барбоо, эл алдында таза жүрүү, адамдык улуу сапаттарга ээ болуу* подтексттик маалыматы кабылданат.

Кыргыз дүйнө таанымда суу тирүүлүктүн, өмүрдүн, өлүмдүн символу катары да колдонулат. Маселен: *Ичер суусу бар* деген туюнтма – тирүүлүктүн, жашоонун символу. *Ичер суусу түгөнүптүр. Ичер суусу куруптур* – өлүмдү кыйытып туюндуруунун символу. «*Ичер суусу түгөнгөн киши өлөт*» макалы жашоосу бүткөн, өмүрүнүн аягына жеткен адам өлөт деген мааниде айтылган.

Кыргыздардын дүйнө таанымында суу адамдардын активдүүлүгүн, күчүн мүнөздөгөн негизги белги болуп саналат. Улуттук дүйнө таанымда байыркы убактарда эле суу *ичүү* элдик дарылоонун бир ыкмасы катары да кеңири пайдаланылган. Антыктан, тилде суу *ичүү* лексемасы менталдык мүнөзгө ээ.

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө тилдик каражаттар аркылуу суунун

касиетин, маанисин таанып билүү тажрыйбасы мүнөздөлөт. Суунун образы тилде элдин маданий-тарыхый жактан өсүп өнүгүүсүнөн улам жаралган. Суунун образы өзгөчө жашоонун географиялык жана климаттык шарттарынын таасиринде жана сууга байланышкан диний көз караштардын алкагында жана турмуш-тиричиликтеги прагматикалык шарттарга байланыштуу тилдик каражаттарда берилген.

Үчүнчү баптын «*Тоо*» *концепти*» деп аталган экинчи бөлүгүндө тоо – дүйнө таанымда, ойломдо, дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө кеңири орун алган терең маани-мазмунга ээ концепт катары ачылып берилген.

Тоо жана анын бөлүктөрү тилдик туруктуу бирдиктерде, ошондой эле көркөм тексттерде тилдик символ жана тилдик метафора катары кеңири колдонулат. «Тоо» универсалдуу концептинин кыргызга тиешелүү дүйнөнүн концептуалдуу сүрөтүндөгү ордун иштеп чыгуу дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтү аркылуу ишке ашат. Ал – жер үстүндөгү маанилүү объектини түшүндүргөн сөз. Тоо – жерден, түздүктөн айырмаланган бийиктикке ээ болгон бүктөмдү түшүндүргөн географиялык кенен түшүнүк гана эмес, дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө байыртадан бери кыргыз элинин ой-толгоосунда кеңири орун алган терең маани-мазмунга ээ концепт.

Кыргыздардын жашоо образы тоо койнунда өткөндүгүнө, кыргыз өлкөсү мекендеген мейкиндиктин 94% ын түздүк эмес тоолор, дөңдөр, ойдуңдар түзгөндүгүнө байланыштуу элдин кулк-мүнөзү, адамдык сапаттары, ой-тыянактары ошол жаратылышка, курчап турган тоолорго ылайык калыптанган. Натыйжада, кыргыздардын ой-жүгүртүүсү горизонталдуу эмес, вертикалдуу мүнөзгө ээ экендиги ачык байкалат. Элдин ой бүтүмдөрүн туюндурган тилдик маалыматтар, ар бир туруктуу сөз айкаштары, макал-ылакап, афоризмдери, көркөм тексттери түзүлүшү жагынан жөнөкөй жана кыска туюндурулуп, ар биринде вертикалдуу түрдө ой жүгүрткөн подтексттик маалыматтар камтылган. Тоого байланыштуу паремияларда бийик акылмандык менен жаралган маалыматтар, элдик тажрыйбаны, элдик кемеңгерликти, элдик эмоционалдуулукту жана бааны жаратып турган философиялык терең ойлор берилген.

Кыргыз үчүн тоо эркиндикти, акылды, адамдык сапаттарды ж.б. баалоонун символу катары калыптанган. Алар тилдик бирдиктер, макал-ылакаптар, фразеологизмдеринде ж.б. кеңири чагылдырылган. Кыргыз үчүн объективдүү чындыктагы көзгө урунган негизги баалуулуктардын бири – тоо. Эгерде батыш элдеринин менталитетинде адам өзү менен өзү болуп, ал эми жаратылыш адам жашоосунун шарты гана болуп эсептелсе, көчмөн кыргыздарда жаратылыш, анын ичинде тоо – кыргыздардын жашоосунун бөлүнгүс, маанилүү жана өтө жооптуу бир бөлүгү.

Кыргыз тилинде *тоо* сөзү географиялык кеңири түшүнүк катары көчмөн маданиятыбызды чагылдырат. Ал кыргыз дүйнө таанымында, менталдык чөйрөсүндө орчундуу орунду ээлейт. Тоо сөзү катышкан сөз айкаштары өтө ар

түрдүү. Алар лексикалык бирдиктер катары тоонун түз жана өтмө, денотативдик жана коннотативдик маанилерин билдирет, фразеологиялык туюнтмалар түрүндө кездешет, паремиялар катары кеңири колдонулат.

Тоо сөзү концепт катары бир эле учурда улуттук маанини өзүндө тутуучу да, ошол эле учурда улуттук маанини туюндуруучу да таанымдык-тилдик маалыматтарды иштеп чыгууда иррационалдуу жана рационалдуу аңсезимдеги жалпы билимдерди өз кучагына камтыйт.

Ойломдун мифтик (диндик) жана рационалдык деп аталган негизги эки түрү бар. Тоо тууралуу мифтик (диндик) тилдик-таанымдык көрүнүштөр коомдун калыптанышында алгачкы, баштапкы негиз катары өзгөчө орунду ээлейт. Тоону концепт катары таанып билүүдө ал тууралуу билимдерди, таанымдарды өздөштүрүү үчүн тарыхый булактарга, мифтик (диндик) маалыматтарга таянуу абзел. Аларды билмейинче, тоолук элдин турмушун, өмүрүн, тоо менен байланышкан материалдык жана руханий баалуулуктарынын сырын терең таануу мүмкүн эмес.

Байыркы адамдардын түшүнүгү боюнча, дүйнө тоосу үчкө бөлүнөт. Тоо – бардык үч дүйнөнү бириктирип турган башат. Ал адамдарга жакшылыктын негизи деп эсептелген туруктуулукту, тең салмактуулукту, гармонияны тартуулайт жана алардын жашоосундагы маанилүү окуяларды, көрүнүштөрдү кенен баяндайт.

Тоонун мифтик (диний) функциясы дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө илимге чейинки баёо (карапайым) ой-бүтүмдөрдү, элестөөлөрдү, көз караштарды туюндуруп, когнитивдик-тилдик мифологемалар аркылуу төмөндөгүдөй фреймдик системаны жаратат:

- Тоо – бул бардык үч дүйнөнү («жогорку дүйнө», «ортоңку дүйнө», «төмөнкү дүйнө») бириктирип, байланыштырып турган “башат”. Жандуу күчкө ээ деген түшүнүктү билдирип, бир нече мифологемалардан турат.

- Тоо чокусу кудайлардын турагы, төмөн жагында адамдар жашашат, ал эми андан төмөнкү жагына маркумдар ээлик кылуучу турак деген архетипке айланган тилдик образ.

- Тоо – бул дүйнө дарагынын кенен жайылган варианты. Тоо – космикалык түзүлүштүн бардык элементтери жана параметрлери чагылдырылган дүйнөнүн образы, ааламдын модели маанисин билдирген менталдык түшүнүк.

- Тоо – бул ааламдын борбору, жердин киндиги. Ал адамдар менен Кудайды, Теңирди байланыштырып турган «ыйык жай» мифологемасы менен аталып, тилдик символ катары калыптанган.

- Тоо – элден чыккан баатырлардын сөөгү жашырылуучу «ыйык жай». Бийиктик, тазалык, туруктуулук, түбөлүктүүлүк, ыйыктык маанилерин туюндурган салттык жөрөлгө катары стереотиптик мааниге ээ.

- Тоо тууралуу мифтик, диний образдар коомдун алдыга жылышы,

өзгөрүшү, өнүгүүсү менен өз маанисин, баалуулугун азайтып, рационалдык көз караштарга ылайык факты-материалдар катары өзүнчө тилдик символикалык мааниге ээ түшүнүк катары калыптанган. Тоолор бийиктиги, чокусу менен кыргыз элинин дүйнө таанымына өзгөчө из калтырган. Кыргыздардын ой туюмунда, элесинде кабылданып, түшүнүктөрдү жаратуусунда тоо чокусу, ашуусу, бели, кырлары, аска-зоолору, ойдундары, таштары, этеги, боору ж.б. белгилери элдин кабылдоолоруна, жашоо образына катуу таасир берген. Ал белгилер маалымат жаратууда бөтөнчөлөнгөн символ катары тилдик каражаттар аркылуу туруктуу образга айланган.

Улуттук тилдик дүйнө таанымдын тилдик бирдиктеринин ички мазмунунда тоо сөзүнө карата өзгөчө түс, боек берилип келген. Кыргыз этносун, анын маданиятын, маданий баалуулуктар системасын «Тоо» концептин эске алып талдамайынча адекваттуу түрдө тыянак чыгарууга болбойт. Себеби «Тоо» концептинин тиешеси жок эле жаратылыш дүйнөсүндөгү же артефактылар дүйнөсүндөгү нерселерди аныктоо мүмкүн эмес. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө тоо маданий стереотип катары эсептелет. Тоо кыргыздын тарбиялануусунда мекен, жүрүм-турум, эмгек, билим, акыл-эс, этика, эстетика сыяктуу ж.б. маданий баалуулуктарын жаратууга чоң салым кошкон. Ал баалуулуктар көптөгөн маанилик, тилдик символ, туруктуу тилдик каражаттар, паремиялар түрүндө туюндурулат.

Тоо – ден соолукту, күчтү, адамды баалоону мазмундаштырган тилдик символ. Маселен, каалоо-тилектерди, баталарды ж.б. туюндурган маалыматтарда, колдонулган тилдик каражаттарда, фразеологизмдерди колдонууда тоонун бийиктиги, бекемдиги адамга, анын ден соолугуна, жүрүм-турумуна, ээлеген ордуна ж.б. символдоштурулат.

Кыргыздардын дүйнө таанымында тоо кыргыз элинин жашоо образы менен жуурулушуп турат. Ошондуктан ага өтө терең маани берилет да, көбүнчө оң коннотациялык маанилерди жаратууда тоо символдоштурулуп колдонулат.

Тоо – ойду туюндуруунун, убакытты, мезгилди мазмундаштыруунун, көтөрүмдүүлүк, сабырдуулук, күчтүүлүк ж.б. оң мааниге ээ адамдык сапаттарды баалоонун тилдик символу.

Тоо – элдик биримдикти чыңдоонун, эмгекти, кыйынчылыкты, тоскоолдукту баалоонун тилдик символу.

Тоо – фаунаны, кен байлыкты, сууну, баш кийимди ж.б. мазмундаштыруунун тилдик символу.

Кыргыз улуттук тилдик дүйнө таанымында *тоо* мекен сөзү менен көркөм ассоциацияланып, «*тоо – мекен*» – когнитемасы түзүлөт да, *тоо* сөзүнө кошумча маани чөгөрүлүп, метафораны пайда кылат. *Кыргыз үчүн тоо – бул түбөлүктүүлүк маанисин мазмундаштырган тилдик символ.*

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө *тоо* лексемасы улуттук өзгөчөлүк-

төргө бай бүтүндөй жашоо түшүнүктөрүн жаратуучу билимдердин жана таанымдардын топтомунан турат. Кыргыздардын тоого карата өзгөчө мамилеси дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтү аркылуу ар тараптуу туюндурулат.

Үчүнчү баптын **«Жер» концепти** аттуу үчүнчү бөлүгүндө дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү «Жер» концептинин маңызы ачылып берилген.

«Жер» негизги концептинде материалдуу дүйнөнүн түрдүү көрүнүштөрү чагылдырылат. Мында бири-бирине жуурулушуп, эң ири түшүнүктөрдү түзгөн адам, жашоо негизги орунду ээлейт. «Жер» негизги концептиндеги тил аркылуу объективдештирилген концептосфералар өзүлөрүнүн ичине баалуулукту камтыган онтологиялык негизди туюндурат. Булардын тегерегинде кыргыз этносунун дүйнө сүрөтү бекемделген.

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө «Жер» негизги концептин түзгөн концепттик сегменттер болуп диний аң-сезимге негизделген «бул дүйнө» жана «тиги дүйнө» эсептелет. «Бул дүйнө» жана «тиги дүйнө» сегменттери кыргыздардын практикалык иш-аракетинде, үрп-адат, каада-салт жана түрдүү көз караштардын контекстинде калыптанган. Эки концепттик сегмент тең – дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү диний таанымды туюндурган негизги түшүнүктөр. Бул концепттер кыргыз элинин тарыхый жашоо шартына ылайык калыптанган менталдуулугун, дүйнө таанымын чагылдырганы менен өзгөчөлөнүп турат жана тилдик маалыматтар аркылуу кеңири таралган. Азыркы кыргыз тилинде калыптанган тилдик каражаттар шарттуу тилдик символдор катары кеңири колдонулат.

Кыргыз тилиндеги *жер* сөзүнүн дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтү аркылуу чагылдырылышы ар кыл. Тил илиминин лексикология бөлүмүндө тигил же бул түшүнүктү атоочу бирдик – сөз. Маселен, *жер* сөзүнүн алгачкы түшүндүрмөсү тилдик атоонун номинативдик мааниси деп аталат. Коомдук көз караштын, коомдук жашоонун өнүгүшү, татаалданышы менен бирге адамдын аң-сезими, коомго болгон мамилеси тил аркылуу байып отурат. Коомдун өнүгүшү, өзгөрүшү ошол тилде сүйлөөчүлөрдүн көз карашына, кругозорунун кеңейишине, дүйнө таанымынын өзгөрүшүнө байланыштуу болот. Ушул өзгөчөлүктөрдөн улам номинативдик мааниге ээ болгон сөздөрдүн жаңы маанилери келип чыгат. Жыйынтыгында номинативдик мааниден туунду, коннотативдик маани жаралат. Алардын ортосунда кандайдыр бир жалпылык ассоциативдик, аналогиялык жана функционалдык окшоштуктар бар экени белгилүү. Демек, *жер* сөзүнүн номинативдик маанисинен улам төмөндөгүдөй туунду маанилер жаралган:

1. Жер – планета (номинативдик мааниси).
2. Жер – сууга, дарыяга, көлгө, деңизге карама-каршы, б.а. кургактык.
3. Жер – биздин планетанын үстүнкү бети, үстүнкү катмары, кыртыш, топурак.
4. Жер – айдоо, жайыт, чабык катарында пайдаланыла турган аянт,

белгилүү бир участок.

5. Жер – өлкө, мамлекет, мекен.

6. Жер – орун, белгилүү бир жай.

7. Жер – дененин же кандайдыр бир нерселердин айрым бөлүгү.

8. Жер – кандайдыр бир нерселердин, иштин жөнүн, шартын, ал-абалын билдирүүдө колдонулат.

Жер концептине байланыштуу элди, жерди баалоо маанисиндеги паремиологиялык бирдиктер арбын. Ар бир нерсенин касиети, белгиси образга айланып, салыштыруу аркылуу мазмундун түзүлүшүнө символ болот. *Жер – мекенди, улутту, туулган жерди, эмгекти баалоонун тилдик символу. Жер – кен байлыкты, сууну мазмундаштырган тилдик символ. Жер – орунду, мезгилди туюндуруунун, өлүмдү мазмундаштыруунун тилдик символу.*

Кыргыз тилин өз тили катары сүйлөгөндөрдүн аң сезиминде *жер* концепти *төрөлүү, өмүр, өлүм* түшүнүктөрү менен репрезентацияланып, тилдик философияны чагылдырган концептуалдык бүтүндүктү түзөт.

Жер – кубанычты, кайгыны, бакытты, сүйүүнү, бийликти, баш аламандыкты ж.б. мазмундаштырган тилдик метафоралардын (жерге батпоо, жер кучактатуу, жер баспай калуу деген ж.б.) символу.

Жер – бир нерсеге кыйынчылык менен жетүүнү түшүндүргөн тилдик символ (жерден чукуса да табуу ж.б.).

Жер – күтүлбөгөн окуялар менен ассоциацияланып тилдик символ катары ар кандай өңүттөрдө колдонулат (жерден чыга калгандай, жер жутуп кеткенсип ж.б.).

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө жер концепти каада-салттык ишмердикти, окуяны, нерсени баалоо үчүн сөз айкаштарында, туруктуу тилдик каражаттарда да символ катары ар кыл маанилерде колдонулат (жерге жашыруу, сөөктү жерге коюу, топурак түйүп берүү ж.б.).

«Маданий негизги концепттердин когнитивдик-тилдик өзгөчөлүктөрү» деп аталган төртүнчү бапта «Боз үй», «Тамак-аш», «Кийим» концептерине карата когнитивдик-тилдик өңүттөн мамиле жасалып, аларга лексика-семантикалык, функционалдык жана концептуалдык аспектиде анализ жүргүзүлгөн.

Төртүнчү баптын **«Боз үй» концепти»** деп аталган биринчи бөлүгүндө дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүн кенен камтыган «Боз үй» концептине иликтөө жүргүзүлгөн.

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө боз үй символу көчмөн жашоонун дүйнө таанымдык тажрыйбасын аныктайт. Боз үй – терең ойлонулуп жасалган жана көчмөндөрдүн жашоосунун талабына толук жооп берген турак-жай. Ал эми боз үйдүн түзүлүш принциби кыргыз элинин дүйнөгө болгон тилдик сүрөтүн камтыйт. Боз үйдүн конструкциясында байыркы космостук система

чагылдырылган. Боз үй – ааламдын кичирейтилген модели. Ал – үй көтөрүүнүн көп кылымдык тажрыйбасынын жыйынтыгы. Боз үйдүн жасалгалары позитивдүү терең ойлорду өзүнө сиңирген фразеологиялык, паремиологиялык бирдиктерди уюштурууда символ катары активдүү катышат.

Боз үйдүн сырткы түзүлүшү менен катар ички мейкиндиги кыргыздардын жашоо образын, материалдык жана руханий маданиятын дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтү аркылуу чагылдырып турат. *Боз үй* лексемасынын терең маанисинде байыркы мезгилдерден бери баалуу өзгөчөлүктөргө ээ архетиптик образдарга, симолдорго бай өтө көп мазмундуу маалыматтар камтылган.

Боз үйдүн элементтери «Боз үй» концептин мазмундаштырган тилдик символдор катары кабыл алынат. Боз үйдүн ар бир эмерегинен жана буюмдарынан мейкиндик жана коомдук мүнөзгө ээ мазмундуу маанилерди өздөштүрүүгө болот.

Боз үй – турак-жай деген түшүнүктү гана билдирбестен, мейкиндикти чагылдырган лингвофилософиялык, лингвокогнитивдик мааниге ээ тилдик символ. Лингвомаданий өңүттөн караганда, боз үй – коомдук-социалдык мүнөздө кичинекей мамлекетти туюндурган жана үй-бүлөнү мазмундаштырган тилдик символ.

Көчмөн кыргыз элинин жашаган жеринин географиялык жагдайына ылайык көчүп конгонго ыңгайлуу боз үй алардын мифологиялык дүйнө таанымында кичинекей космос, дүйнөнүн кичинекей көчүрмөсү катары кабыл алынган. Маселен, түндүгү күндүн көчүрмөсү же символу, күмбөзү – асман көчүрмөсү же символу, капталдарындагы тегерек форма (үч канаты) жердин тегерек формасы деген түшүнүктөрдү камтыйт. Боз үйдүн турпаты (каркасы) негизги төрт бөлүктөн турат: *түндүк, уук, кереге жана босого*. Кыргыздардын улуттук тилдик дүйнө сүрөтүндө *түндүк* жана *босого* – үйдү, өз дүйнөнү сырткы дүйнөдөн бөлүп турган белги.

Түндүк – боз үйдүн төбөсүндө жайгашкан эң жогорку бөлүгү. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө түндүк маданий артефакты катары күндү символдоштурат. Түндүк – комостогу Күндүн кичирейтилген жердеги сүрөтү. Анын тегерек формасынын өзү – чексиздикти тааныткан символ. Түндүккө айланта тизиле кадалган ууктар – күндөн чачыраган шооланы көз алдыга элестетет.

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө боз үй жана анын эмеректери – үй-бүлө, укум-тукумдун уланышынын символу. Түндүк – үй, үй-бүлө, үй-бүлөлүк биримдиктин, ынтымактын, үй-бүлөлүк бекемдиктин тилдик символу. Кыргыз дүйнө таанымында түндүк ыйык, касиеттүү деп бааланат. Түндүктү аттабайт, түндүктү тебелебейт, түндүктү сындырып, бүлдүрбөйт деген тилдик тыюулар стереотип катары колдонулат. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө ушуга ылайык, бата, каалоо-тилек, алкыш маанисиндеги көптөгөн туруктуу тилдик каражаттар колдонулат.

Мифологиялык дүйнө таанымга ылайык, кыргыздарда түндүк үрп-адаттарга байланыштуу түшүнүктөр менен да тыгыз байланыштуу. Маселен, боз үйдүн түндүгү үй ээлерин шайтандардан коргоочу архетип катары кабыл алынган. Анын түзүлүшү, бөлүктөрү, материалдары, сапаты түздөн-түз үй-бүлөнүн коргоочусу деп элестетилген. Түндүк «*кут түшүү*» түшүнүгү менен өзгөчө тыгыз байланышта болгон. Кыргыз дүйнө таанымында куттун түшүшүн мындай деп түшүндүрүшөт: *кут* түн ичинде түндүктөн түшүп, коргошун сыяктуу балкып үйдүн ичине кирет, бакыт тартуулайт. Жылып жүрүп отуруп, коломтого түшүп жок болот.

Жашоонун түрдүү жолдор менен уланышын туюндурган кайчылаш кесилиштер чырым (крест) түрүндө жасалып, *чамгара*к деп аталган. *Чамгараның чачылбасын* – биримдиктин, бүтүндүктүн сакталышын туюндурат.

Түндүк менен функционалдуу жактан тыгыз байланышкан эмерек – бул *бакан*. Бакан – жоондугу билектей, узундугу 3-4 метрдей, баш жак учу ачакей таяк. Анын жардамы менен түндүк көтөрүлгөн. Мындан сырткары бакан төрөткө байланыштуу салттарда да кеңири пайдаланылган. Ушундан улам *бакан* сөзү өмүр жана өлүм, укум-тукумдун уланышын туюндурган тилдик символдук маанилерге ээ. *Бакан* – туруктуулуктун, үй-бүлөлүк бекемдиктин, күчтүн жана үй-бүлөнүн ийгиликтеринин символу. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө бакан тилдик символ катары туруктуу тилдик туюнтмаларда кеңири колдонулат. Маселен, бакан өзгөчө эркектерди мүнөздөөдө тилдик символ катары маанилерди туюндурат.

Боз үйдүн кийинки эмереги бул уук болуп эсептелет. Айрым окумуштуулар туура баамдашкандай, түндүк аркылуу түшкөн Күндүн нурунун ууктарга чагылдырылышынан келип чыккан бурчтуктан убакытты билүүгө болот. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө ууктун символдук белгиси аркылуу убакыт өлчөмүн, саатты билдирген тилдик туюнтмалар бар.

Уук символдук мааниде окту туюндурат. *Ууктардын* саны боз үйдүн көлөмүнө жараша кырк, алтымыш, сексен, айрым учурда жүзгө да жеткен. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө уук орто жашка чейинки эркек адамдардын образын да символдоштурат жана ушуга байланыштуу паремиялар арбын кездешет.

Боз үйдүн өзгөчөлүгүн билгизген эмеректердин бири болуп *кереге* эсептелет. Ал үйдүн дубалын түзөт. Ага уук бекитилип, ууктун экинчи жагы түндүккө сайылып, боз үйдүн негизги турпаты (конструкциясы) курулат. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө *кереге* сөзү катышкан тилдик туюнтмалар, макал-лакап, табышмактар, фразеологизмдер кыргыздардын рухий маданиятынын байлыгынан кабар берип турат. Кереге жана ага карата боз үйдүн чечилген учурундагы керегенин үч төрт тарапка бөлүнүшү, туш тарапта коюлушу, жасалышы сыяктуу динамикалык-сценарийлик кыймыл өтмө образдуу, күчөтүү маани жаратып, фразеологизмдерде колдонулат.

Кереге сөзүнө байланыштуу кыйыта, каймана мааниде сүйлөө, сөздүн төркүнүн аңдай билүү өзгөчө кыргыз дүйнө таанымынын рухий маданиятына тыгыз байланыштуу. Каймана маанилерди туюндуруунун символу катары *кереге* сөзү образдуу колдонулат. *Кереге* сөзү батага байланыштуу тилдик каражат катары да кездешет.

Боз үйдүн керегесинин сыртынан атайын согулган чий тегерете каланат. Чий – тоо этектеринде, шор топурактуу талааларда өсүүчү өсүмдүк. Тилдик дүйнө таанымда чий семантикалык-функционалдык жактан салт-санааны, үй-бүлөлүк тартипти чагылдыруунун символу катары туруктуу тилдик туюнтмаларда колдонулат.

Боз үйдүн мейкиндик түзүлүшүн аныктаган семантикалык мааниге ээ объектилердин бири – *босого*. Кыргыздардын мифологиялык дүйнө таанымында *босого* ыйык жер катары кабыл алынган. *Босого* жин-перилердин үй ичине кирүүсүнө тоскоолдук кылат. Адамдарды жамандыктан, өлүм-житимден, оору-сыркоодон сактайт. Босого орун алган жерге байлык менен бийлик келет деген ишеним менен ага өзгөчө баа берилген. Ушундан улам дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө босогого жогорку деңгээлдеги семиотикалык маани берилип, төмөндөгүдөй стереотип катары калыптанган тыюу маанисиндеги тилдик туюнтмалар колдонулат: *босогону кулачтабайт, босогого турбайт, босогого уктабайт, босогону тебелебейт*.

Босого түндүк менен бирге боз үйдүн бийик деңгээлдеги семиотикалык, белгилик жана сакралдык бөлүктөрү болуп саналат. Ал көптөгөн диндик, мифтик жөрөлгөлөр, ырым-жырым символдору менен коштолгон. Түндүк менен босого уюшулган түрдүү түзүмдөрдүн чектерин өз ичине камтуу аркылуу эң бир аярлуу жерге айланышкан. Алар сырткы дүйнө менен ички дүйнөнү бөлүп турат. Ушундан улам түндүк менен босогону түнкүсүн жаап турушкан. Мындан сырткары ар кандай жамандыктан сактайт дешип, босогого кар жиликти илип коюшкан. Үйдөгүлөрдү түндөсү жылаандан сактоо максатында боз үйдүн кире беришине сүт куюлган жалпак идишти калтырышкан.

Боз үйдүн мейкиндикке ажыратылышында курчап турган дүйнө символдоштурулат. Боз үйдүн сырткы жана ички мейкиндиги бир нече белги-символдорго ээ. Белги-символдор «өзүмдүкү – башканыкы», «ички – сырткы», «оң-терс» деген ж.б. түшүнүктөрдүн чегинде жайгашкан. Турак-жайдын маданий чеги (горизонту) тегерекчеде жайгашкан төрт бурчтукту, төрт тараптуу ааламды элестетет. Иррационалдык аң-сезимде бул белгилер жана символдор сактоочу, коргоочу катары кабыл алынып, салттык жөрөлгөлөргө чейин чагылдырылган.

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө боз үйдүн ички мейкиндиги «*менин дүйнөм*» маанисин туюндурат да, бийик деңгээлдеги уюшулгандыктын, гармониянын жана тартиптин, иреттүүлүктүн дүйнөсүн мазмундаштырат. Ички мейкиндикте үй-бүлө мүчөлөрүнүн бөлүнүшү, жыныстык, жаштык жана

социалдык өзгөчөлүктөрдүн эске алынышы, ошондой эле эмеректердин жайгашышы турукташкан салттар менен байланыштуу болгон. Боз үйдүн ички мейкиндигиндеги жашоо үй ичиндеги адамдардын өз ара мамилелерин жана ырым-жырымдардын сакталышын жөнгө салып турган [Вайнштейн, С.И. Мир кочевников центра Азии. – М.: Наука, 1991. – 78-б.].

Боз үйдүн ички мейкиндиги төрткө бөлүнөт: 1) *Төр* – босогого каршы келген, очоктон кийинки сыйлуу жер. Төрдө коноктор, үй ээси, эрекектердин улуулары орун алган. 2) *Эр жак* – боз үйдүн сол тарабы. Бул жерде орто, жаш курактагы эркектер жана жаңы үйлөнгөндөр жайгашкан. 3) *Эпчи жак* – үйдүн кире беришинин оң жагы. Аялдар оокат кылуучу жай. Анда *ала бакан* орнотулуп, ашкана каланып, тамак-аш, идиш-аяк сакталып, аяк кап, чыны кап илинген. 4) *Улага* – боз үйдүн кире бериши. Улага босого, эшик менен синонимдик мааниге ээ. Боз үйдүн ички бөлүнүшү *төр*, *эпчи жак*, *эр жак*, *улага* жана башка аталыштар хакастар менен тувалардын тилдик дүйнө сүрөтүндө кыргыз тилдик дүйнө сүрөтүнө окшош аталып, жалпы мааниге ээ. Боз үй жана анын эмеректеринин аталышы консервативдүү мааниге ээ болуу менен, тарыхый доорлордун өнүгүүсүнө карата өзгөрүлбөй сакталып келет.

Боз үйдүн ортосунда мейкиндик жана убакыт семантикасына ээ болгон, түбөлүктүүлүктү, өмүрдү, жашоону символдоштурган *коломто* жайгашкан. *Коломто* – от жагылуучу орун. Алгачкы мезгилдерде очок казан асууга ылайыкталып, жерден оюлуп, таш тизилип жасалган. Очок – үй-бүлөлүк жашоонун атрибуту катар өзгөчө тилдик белгиге ээ. Көчмөн турмушту башынан кечирген кыргыз эли үчүн очок боз үйдүн борбору болуп эсептелген. *Коломто* – бул кенен мейкиндик мааниге ээ болгон комплекс, дүйнөнүн, үй-бүлөнүн жана уруунун борборунун, бүтүндүгүнүн аналогу. Ал тууралуу тилдик туруктуу каражаттар көп.

Төртүнчү баптын «*Тамак-аш*» *концепти*» деп аталган экинчи бөлүгүндө «Тамак-аш» концептинин дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү орду ачылып көрсөтүлгөн.

Кыргыз тили кыргыз маданиятындагы материалдык баалуулуктардын бири «Тамак аш» концептин концептуалдаштырып, маалыматташтыруунун негизги куралы болуп эсептелет. Ошону менен катар *тамак-аш* кыйыр түрдө кыргыз элинин жашоосунун жана психологиясынын улуттук формасын кошо чагылдырып берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Учурдагы концепцияларга таянганда, *тамак-аш* лексемасын өзгөчө маданий мазмунду алып жүргөн тексттер же белгилер системасынын өзөгү катары кароого болот. *Тамак-аш* улуттук материалдык баалуулуктардын негизгилерине кирет да, дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү түйүндүү концепттердин катарын толуктап турат. Анкени тамак-аш – экологиялык негизге ылайык тамактануунун моделин калыптандырган, көчмөн кыргыздардын маданиятынын өзгөчөлүгүн көрсөткөн негизги белги.

«Тамак-аш» концепти кыргыз маданиятындагы башка материалдык баалуулуктар сыяктуу өзгөчөлөнгөн тарыхый мүнөзгө ээ. Тарыхый булактарга таянсак, кыргыз улуттук дасторкону, аны түзүүчү тамак-аштын түрлөрү кыйла бай болгондугу изилдөөлөрдө белгиленип жүрөт [Абрамзон, С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л.: Наука, 1971. – 152-б.].

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө «тамак-аш» концептинин маани-маңызын интерпретациялоодо «тамак-аш» түшүнүгүн туюндурган номинативдик жана коннотативдик мааниге ээ болгон тилдик каражаттар улуттук, маданий салт-санааны, жөрөлгөлөрдү, ырым-жырымдарды, этика-эстетикалык баалуулуктарды чагылдырган негизги ойлорго бай. Анткени тамак-аш биологиялык муктаждыктан улам адамды азыктандыруу процессинин милдетин гана аткарган каражат катары түшүндүрүлбөстөн, ал белгилүү бир маданияттын феномени деген баага татыктуу. Тамак-ашты колдонуу – адам жүрүм-турумунун (салт-санаа, үрп-адат, майрамдык аземдер ж.б.) коомдук-маданий формалары менен байланышкан көрүнүш. Адам жашоосундагы ар кандай кубанычтуу окуялар, майрамдык (үйлөнүү той, жентек той, сүннөт той ж.б.) аземдер, ошондой эле кайгы-капалуу, трагедиялуу (сөөк узатуу, аш берүү, кырк аш ж.б.) окуялар тамак-аш менен коштолуп, улуттук дүйнө таанымдын өзгөчө белгилерин көрсөтөт.

«Тамак-аш» концептинин семантикасын уюштуруп турган тилдик каражаттарда, паремияларда, көркөм тексттерде улуттун кулк-мүнөзү, адеп-ахлагы, сый-урматы, кең пейилдиги, оң жана терс жагдайлары ж.б.у.с. руханий баалуулуктары кыйытылып камтылган.

Кыргыз тилинде *тамак-аш* лексемасы, эң алды, адамдар азыктануучу жалпы тамактардын атын атоо маанисин туюндурат. «Тамак-аш» лексемасынын синоними катары *даам*, *оокат* деген лексемалар да колдонулат. Тарыхый өзгөчөлүктөргө караганда, алгач «*аш*» сөзү жалпы эле түрк тилдеринде *адамдар азыктануучу нерселер* деген түшүнүктү билдирген болсо, кыргыз тилинде *тамак* термини менен биригип, «тамак-аш» термини туруктуу колдонууга ээ болгондугу атайын изилдөөлөрдө белгиленип келет [Джапанов, А.А. Кыргыз тилинин тамак-аш лексикасы: филол.илим. канд... дис. – Бишкек, 2004. – 16-б.]. Кыргыз маданиятында *тамак-аш* символдук мааниге ээ «дан азыктары», «эт азыктары», «сүт азыктары» болуп бөлүнөт.

1. Кыргыз тамак-аштарынын дан азыктарынан жасалган эң негизгиси – нан. «Нан» сөзүнө байланыштуу номинативдик маанилерден улам кыргыздын дүйнө таанымынын, менталдык өзгөчөлүгүнүн негизинде метафораланган, коннотативдик маанилерге ээ болгон көптөгөн билимдер жаралган.

2. Кыргыз тамак-аштарынын негизгилеринин бири – кыргыздардын күндөлүк турмушунда кеңири колдонулган эт азыктарынан жасалган тамак-аштар. Кыргыздардын жашоо образы, турмуш-тиричилиги байыртадан эле мал чарбачылыгы менен тыгыз байланышта болгондуктан, эт азыктары менен

даярдалган тамак-аштар арбын кездешип, салттуу мүнөздү чагылдырып турат.

3. Кыргыз улуттук тамак-ашынын негизги дагы бир түрү – сүт азыктары. Кыргыздардын жашоо-тиричилиги байыртадан эле мал чарбачылыгы менен тыгыз байланышта болгондуктан, малдын сүтүн тамак катары колдонушкандыгы – илгертеден бери алардын жашоосунун ачык белгиси. Кыргыздар сүттүн аш болумдуулугун, касиетин, белгилерин өз тажрыйбалары аркылуу терең өздөштүрүшкөн жана стереотип катары колдонулган туруктуу тилдик каражаттар бар.

«Нан» сөзүн талдоодо кыргыз аң-сезиминде калыптанган улуттук мүнөз, этика, эстетика, жүрүм-турум, каада-салт жөрөлгөрүн кошо өздөштүрүү мүмкүнчүлүгү бар. Кыргыздардын көз карашы боюнча, нан же тооч – жашоонун булагы, тирүүлүктүн белгиси, токчулуктун, меймандостуктун, кубанычтын, ошондой эле кайгынын символу. Бул маанилер тилдик жана тилдик эмес маалыматтар аркылуу кеңири мазмундаштырылган. Тилдик маалыматтар боюнча «нан» сөзү катышкан макал-ылакаптарда кыргыз дүйнө таанымындагы нандын образы аркылуу улуттук аң-сезимдин өзгөчө белгилери туюндурулган.

Илимге чейинки баёо көз караштар боюнча, дүйнөнүн мифологиялык сүрөтүндө нанга карата өзгөчө баа берүүнүн негизинде ага байланыштуу көркөм тексттер, тилдик тыюулар, ар кандай ишенимдерди туюндурган тексттер жаралган. Элдик билимдердин негизинде келип чыккан андай тыюулар стереотиптер жана тилдик туруктуу туюнтмалар бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп, улуттун этика-эстетикалык, маданий, менталдык өзгөчөлүгүн көрсөтөт.

«Эт» сөзүнө байланыштуу *мал союу* салт катары калыптанган. *Кан чыгарып, элдин батасын алуу* деген метафораланган тилдик туюнтма менен түшүндүрүлүп, стереотиптик мааниге ээ. Бул стереотип дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө *«союш/согум»* деген атоо менен туюндурулат. *«Союш/согум»* – аш-тойлорго, конокторго же тамак-аш камдоого атайын арналып жылкы, уй, кой, эчки ж.б. союлушу. Кыргыз улуттук аң-сезимине таасир берген ушул процесс өзгөчөлөнгөн элдик билимдердин жаралышына негиз болгон. Малды союу менен катар анын дене мүчөлөрүн толук өздөштүрүү аркылуу мал этине терең маани берилип, улуттук аң-сезимдин, дүйнө таанымдын чегинде аларга өзгөчө түс, боек берилген. Маселен, союлган малдын мүчөсүнүн ар бирине тамак-аш катары колдонуудан сырткары адамдар аралык сый, урмат, кадыр, барк ж.б. мамилелерди жөнгө салуунун, ойду туюндуруунун өзгөчө символдук терең маанилери чөгөрүлгөн. Кыргыздын менталдык белгиси боюнча *устукан тартуу* салт катары калыптанган. Бул дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтү аркылуу кеңири мазмундаштырылат.

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө «сүт» жана «ак» лексемалары синоним катары колдонулуп, бирдей маанини билдирет. Бул «ак» деген атоо сүттүн өңүнөн алынгандыгы ачык байкалат. *Ак ичүү, ак чачуу* деген сөз

айкаштары улуттук аң-сезимде калыптанган өзгөчө мазмундук түшүнүктү билдирет. «Ак ичүү» жалпы эле сүт азыктарына байланыштуу тамак-аштарды ичүү дегенди түшүндүрөт.

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө сүт улуттук мүнөздө баамдалып, образдуу, элестүү сүрөттөлөт да, каалоо-тилек, сыйынуу маанисинде сүткө байланыштуу туруктуу тилдик каражаттар колдонулат. Кыргыз тилдик дүйнө таанымында сүткө байланыштуу элдик тыюу, ишеним, стереотип, архетиптерди туюндурган туруктуу тилдик каражаттар арбын.

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө «Тамак-аш» концепти кыргыздардын дүйнө таанымын жана билимдерин туруктуу тилдик каражаттар, фразеологизмдер, макал-ылакаптар жана көркөм тексттер аркылуу туюндурат. «Тамак-аш» концептин туюндурууга катышкан туруктуу тилдик каражаттардын терең маанисинде улуттук аң-сезимде калыптанган жүрүм-турум эрежелери, руханий баалуулуктар, сый-урмат, адеп-ахлактын ар түрдүү формалары камтылган.

«Тамак-аш» концептиндеги тилдик атоолор, фразеологизмдер, стереотип катары сакталган туруктуу тилдик каражаттар, макал-ылакаптар кыргыздардын тарыхый, маданий өзгөчөлүктөрүн аныктап, топтоп гана тим болбостон, элдин улуттук аң-сезимин, дүйнө таанымын да калыптандырууга салым кошушат. Ушундан улам, «Тамак-аш» концепти тилдик маданий код катары дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүн көрсөтүп, улуттук дүйнө таанымдын, аң-сезимдин өзгөчөлүктөрүн билдирген менталдык белги болуп эсептелет.

Төртүнчү баптын **«Кийим» концепти** деп аталган үчүнчү бөлүгүндө дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүнүн контекстинде «Кийим» концепти туруктуу тилдик каражаттар аркылуу изилденген.

«Кийим» концепти дүйнөнүн тилдик сүрөтүндөгү улуттук концептосферанын катарын толуктап турган, маанилүү, маданий жана когнитивдик-тилдик бирдик.

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө «Кийим» концепти дүйнө кабылдоонун өзгөчө моделин, географиялык, климаттык, тарыхый, диний шарттарга байланыштуу жүрүм-турум мамилелерин чагылдырган тилдик маалыматтардын концептуалдуу мазмунунан турат. Улуттук кийим байыртадан бери эле курчап турган чөйрөнү (мезгилдик, орундук, өң-түс, климат ж.б.) чагылдыруу менен, элдин дүйнөнү түшүнүүсүнүн бир каражаты болуп келген. Көчмөн турмушка ылайыкташып жашаган кыргыздардын мекендеген жери тоо, суу, жаныбарларга, өсүмдүктөргө бай болгондуктан, ушундай шарттагы өзгөчөлүктөргө жараша кийими тигилген. Өзгөчө кесипчилик жагынан мал чарбачылык жана аң улоо менен алектенген элдин кийимдеринин басымдуу көпчүлүгү малдын, жаныбарлардын терисинен, жүнүнөн жасалган [Ногоева, А.Б. Кыргыз маданиятындагы кийим-кечектин орду // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2020. – №4. – 279-283-б.]. Материалдык булактары тери, жүн

жана соода-сатыктын негизинде алынган кездемелерден кийим тигилип, аларды муктаждыкка жараша жасалгалай билүү жана кийинүү аң-сезимге, дүйнө кабылдоо, дүйнө тааным өзгөчөлүгүнө байланыштуу өнүккөн. Маселен, тоонун образынын баш кийимге символдоштурулушу, оймо-чиймелердин баш кийимге, жалпы эле сырт кийимдерге түшүрүлүшү элдин дүйнөнү кабылдоо өзгөчөлүктөрүнө, жаратылышты эстетикалык жактан кабылдоо билимдерине ылайык жасалган. Белгиленген ишмердиктер кыргыздардын жаратылыш, жан-жаныбарлар, экология менен бөлүнбөс, тыгыз байланышын, ашыкча жасалмалуулуктан сырткары экендигин айгинелеп турат.

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө «Кийим» концептин репрезентациялаган тилдик бирдиктер улуттук менталитетке мүнөздүү колдонулуп, улуттун маданий, жүрүм-турум стереотиптерин чагылдырып турат [Сокур, Е.А. Особенности лингвокультурного концепта «одежда» в русском языке // Вестн. Адыг. гос. ун-та. Сер. 2, Филология и искусствоведение. – 2019. – Вып. 4 (247). – 83-б.]. Кыргыз тилиндеги кийимге, аны менен катар адамдык мамилелерди баалоого байланыштуу ар түрдүү менталдык мүнөздөгү түшүнүктөр паремиялар, фразеологизмдер жана башка туруктуу тилдик туюнтмалар аркылуу мазмундаштырылат.

Кийим дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү концепттердин бири катары менталдык, маданий, тилдик маанилүү константты (туруктуулукту) билдирет. Кийим маанилүү сөз болуп эсептелет жана ал маанилүү сөздөрдү өз тегерегине топтойт, коммуникативдик багытты, көрсөтмөлөрдү, адамдардын жүрүм-турумуна байланыштуу эрежелерди жана нормаларды жөнгө салат.

Кийим, эң алды, адамды материалдык жана руханий жактан камсыз кылат. Ал коргонуу, жылуулук, жагымдуулук, жарашыктуулук үчүн колдонулат. Кийимдин жетишсиздиги, жоктугу же көптүгү – ооруну, оңтойсуздукту, кемсинүүнү, эркиндикти, жогору маанайды, кубаныч, сүйүнүчтү жараткан антропоморфтук белги.

Кийим улуттук аң-сезимге ылайык адамдардын жыныстык (аялдыкы, эркектики), жаш курактык (наристелердики, балдардыкы, кыздыкы, уулдуку, карылардыкы ж.б.) өзгөчөлүктөрүн туюндурган, адамдын коомдогу статусун көрсөткөн белгилерге ээ атоолордон турат.

Кийим кыргыздардын менталдык белгилерин билдирген туруктуу тилдик-стереотиптик маалыматтардан турат.

Кийим каада-салт, үрп-адатты тааныткан, вербалдык эмес, концептуалдык символдук маалыматтардан турат.

Кийим сөзү жүрүм-турум эрежелерин, этика-эстетикалык өзгөчөлүктөрдү таанытууда белги, образ, метафора катары фразеологизм, паремияларда катышат.

Кийим кыргыз тилдик маданият таанууда адамдын билимин, ички дүйнөсүн аңдап билүүнүн, баалоонун символу болуп эсептелет.

Кийим маалымат алмашуунун, сый көрсөтүү, учурашуу жөнүндө маалымат берүүнүн символу катары тилдик эмес концептуалдык маалыматты билдирет.

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө кыргыздардын маданий өзгөчөлүктөрүн, салт-санаасын, адаттарын билдирип турган өзгөчө тилдик белгилер баш кийимдери аркылуу туюндурулат. Башка кийилүүчү кийимдин жалпы аталышы – *баш кийим*. Баш кийим кыргыздардын жынысына, жылдын төрт мезгилине жана аба ырайына ылайыкташып кийилет. Алар малдын, аңдын терилеринен, кийизден жана кездемелерден бычылып тигилет. Баш кийимдердин түрлөрү жана алардын номинативдик белгилери, атоолор кыргыз тилиндеги сөздүк курамдын катарын толуктап, тилдин байышына салым кошуп келет.

Калпактын төрт талаага бөлүнүп бычылышында кыргыздардын сандык касиети эске алынган. Анткени *төрт* деген сан кыргыз менталдык өзгөчөлүк боюнча ыйык деп эсептелген. Аалам *түндүк, түштүк, чыгыш, батыш* деген төрт тараптан, *жер, суу, от, аба* деген төрт башталмадан турат. Кыргыз жергесинде мезгил да *кыш жаз жай, күз* болуп төрткө бөлүнөт. Мал *төө, топоз, жылкы, уй* болуп төрт түлүктү түзөт ж.б.

Баш кийимдин төрт тилкеси биригип, үч бурчтукту түзгөндүктөн, элдин көз карашы боюнча, үч бурчтукта туруктуулуктун, түбөлүктүүлүктүн сыры камтылган. Калпактагы төрт талаанын чогулушу адамдын төбөсүнө туура келгендиктен, анын ой чабыты терең, акылман, түшүнүгү кенен болот деп эсептелген. Калпак жасалгаланышына карата *хан калпак, бакай калпак* деп да аталат. Бул баш кийимдер социалдык статусуна карата бөлүнөт.

Калпак, улуттук аң-сезимде калыптанган дүйнө тааным боюнча, эркиндиктин, бийиктиктин, кең пейилдиктин символу катары элестелет. Калпактын сырткы көрүнүшү – жылдын кайсы учуру болбосун, чокусунан аппак кары кетпеген Ала-Тоону, кыргыздардын кулк-мүнөзүн, маселен, ак пейилин, эркиндигин туюндурган символ.

Элечек – концептуалдуу маалыматты туюндуруунун символу катары түрдүү өтмө маанилерде колдонулат. Мисалы, *Кара элечек кийүү, жоолугу ылдый түшүү* фразеологизмдери аза күтүүнүн символу катары күйөөсү маркум болгон аялдарга карата айтылат. Салт боюнча, аза күткөн (жесир) аялдар өңү каралжын элечек кийишкен. Аза күтүүдө жоолугун ылдый түшүрүп, бетин көрсөтпөй кошок айтышкан. *Кара элечек кылуу* – “душманын тыптыйпыл кылып талкалоо”, “эр бүлө аттуудан эч нерсе койбой кыйратуу, кыруу, жок кылуу”, “аялдарын жесир калтыруу” маанисин билдирген фразеологизм.

Элечек – көчмөн калктын жашоо образында жолдо бала төрөлсө, ороочу материал катары пайдаланылган. «*Оромол тойго жарабаса да, жолго жарайт*» деген макалдын маанисинде ушул маалымат кыйыр туюндурулат.

Адам каза болуп калса, ээси өтүп кеткен элечектин оромолу кепиндин кызматын аткарган. Шарты боюнча турмушка чыга элек кыздар аны кийишкен эмес. Элечек, негизинен, ак түстөгү кездемелерден даярдалган. Элечек ар бир аял үчүн оролуп жасалып, белек катарында колдон-колго өткөн эмес. Кыргыз дүйнө таанымында ак түстүү кездемелер эң алгач жакшылыктарга пайдаланылган. Алгач наристе төрөлгөндө ак кездемеге ороп алышкан. Кийин турмушка чыгып же үйлөнүп жаткан учурда майрамдык кийимдерди, дээрлик, ак түстөгү кездемелерден даярдашкан. Келинге элечекти үйдөгү улгайып калган аял же жеңелеринин улуусу кийгизген. Кыргыздын ырымы боюнча күйөөсү жок аял келинге элечек же жоолук салган эмес. Элечек оромолунун саны да жаш өзгөчөлүктү аныктоонун символу болгон.

Кыргыз дүйнө таанымында сырт кийимдерге карата эрежелер жана этикеттер бекем сакталган. Маселен, *кийимди жерге таптоого болбойт, жаштарга сырт кийимди желбегей жамынганга болбойт*. Маселен, жаш тигит чапанын желбегей жамынса, эрте карылыкка дуушар болот дегендин белгиси болгон. Кийинүүдө, чечинүүдө шашкандык тартипсиздиктин белгиси катары кабыл алынган. Чапанын, чепкенин, кементайды балбактатып кийүү жаман кабардын белгиси деп эсептелген. Аталган белгилер концептуалдык маалымат катары улуттук аң-сезимде стереотип катары сакталган.

КОРУТУНДУ

1. Ар бир муун улуттук мүнөздүн, дүйнө таанымдын, жүрүм-турумдун өзгөчө белгилерин өзүнө камтыган улуттук маданиятты кабыл алат. Дүйнө чагылдырылуучу негизги объект болгондуктан, ар бир улуттук тил ошол тилде сүйлөгөндөр үчүн өзгөчөлөнгөн, кайталангыс, объективдүү дүйнөдөн кескин айырмаланган дүйнө сүрөтүн түзбөйт. Улуттук тил дүйнө сүрөтүнө болгону улуттук менталитет, маданият, каада-салт сыяктуу ж.б. коомдук көрүнүштөр менен шартталган өзгөчө түс берет. Этникалык жамааттын дүйнө көрүү, дүйнө таанууга карата мүнөздүү өзгөчөлүктөрү улуттук дүйнө сүрөтүнүн чагылышы катары ошол тилде ой жүгүртүп, ошол тилде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминде сакталган билимдерден көрүнөт.

2. Суу – убакыттын, мезгилдин символу катары тилдик туруктуу каражаттарда кеңири колдонулат. Кыргыздардын тилдик дүйнө таанымында сууга түбөлүктүүлүктүн символу катары терең маани берилген. Этникалык маданияттагы жашоонун маанисин, активдүүлүгүн аныктоодо суу өмүрдүн, жакшылыктын, сулуулуктун, жүрүм-турумдун, чындыктын, адам тукумунун түбөлүктүүлүгүнүн символу. Суунун кыймылы, касиети, мааниси кыргыз дүйнө таанымына, маданиятына жараша ар кандай маани-мазмунга ээ. Кыргыз тилдик дүйнө таанымында сууда болгон кыймылдар өмүрдүн, тирүүлүктүн, адамдын курактык өзгөчөлүгүн, адамдардын активдүүлүгүн, күчүн, жүрүм-турум эрежелерди мүнөздөгөн негизги белгиси жана тилдик символу. Суунун кыймылынын өзгөчөлүгү адамдык сапаттарды баалоонун тилдик символу.

3. Тоо – дүйнө таанымда, ойломдо, дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө байыртадан бери кеңири орун алган терең маани-мазмунга ээ концепт. Тоо жана анын бөлүктөрү тилдик туруктуу бирдиктерде, ошондой эле көркөм тексттерде тилдик символ жана тилдик метафора катары кеңири колдонулат, ага өтө терең маани берилет да, көбүнчө оң коннотациялык маанилерди жаратууда тоо тилдик символ катары колдонулат. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө тоо – адамды баалоочу антропоморфтук белги катары ден соолукту, күчтү, ойду туюндуруунун, оң жана терс мааниге ээ адамдык сапаттарды мазмундаштыруунун, эмгекти, кыйынчылыкты, тоскоолдукту баалоонун, фаунаны, кен байлыкты, сууну, баш кийимди мазмундаштыруунун тилдик символу.

4. «Жер» концептинде материалдуу дүйнөнүн түрдүү көрүнүштөрү чагылдырылат. Жер – кубанычты, кайгыны, бакытты, сүйүүнү, бийликти, ж.б. мазмундаштырган тилдик метафоралардын, кандайдыр бир нерсеге кыйынчылык менен жетүүнү түшүндүргөн, күтүлбөгөн окуялар менен ассоциацияланган тилдик символ. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө жер концепти каада-салттык ишмердикти, окуяны, нерсени баалоо үчүн сөз айкаштарында, туруктуу тилдик каражаттарда да символ катары колдонулат. Жер – мекенди, туулган жерди, эмгекти баалоонун, кен байлыкты, сууну, өлүмдү мазмундаштыруунун жана орунду, мезгилди туюндуруунун тилдик символу.

5. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө боз үй көчмөн жашоонун дүйнө таанымдык тажрыйбасын аныктаган тилдик символ. Ал – терең ойлонулуп жасалган жана көчмөндөрдүн жашоосунун талабына толук жооп берген туракжай. Боз үйдүн түзүлүш принциби кыргыз элинин дүйнөгө болгон тилдик сүрөтүн камтыйт. Боз үйдүн конструкциясында байыркы космостук система чагылдырылган. Боз үй – ааламдын кичирейтилген модели. Ал – үй көтөрүүнүн көп кылымдык тажрыйбасынын жыйынтыгы. Боз үйдүн жасалгалары позитивдүү терең ойлорду өзүнө сиңирген фразеологиялык жана паремиологиялык бирдиктерди уюштурууда символ катары активдүү катышат.

6. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө «тамак-аш» концепти кыргыздардын дүйнө таанымын жана билимдерин туруктуу тилдик каражаттар, фразеологизмдер, макал-ылакаптар жана көркөм тексттер аркылуу туюндурат. «Тамак-аш» концептин туюндурууга катышкан туруктуу тилдик каражаттардын терең маанисинде улуттук аң-сезимде калыптанган жүрүм-турум эрежелери, руханий баалуулуктар, сый-урмат, адеп-ахлактын ар түрдүү формалары камтылган. «Тамак-аш» концепти тилдик маданий код катары дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүн көрсөтүп, улуттук дүйнө таанымдын, аң-сезимдин өзгөчөлүктөрүн билдирген менталдык, тилдик белги болуп эсептелет.

7. «Кийим» концепти дүйнөнүн тилдик сүрөтүндөгү улуттук концептосферанын катарын толуктап турган, маанилүү, маданий жана когнитивдик-тилдик бирдик. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө «кийим» концепти дүйнө кабылдоонун өзгөчө моделин, географиялык, климаттык, тарыхый, диний

шарттарга байланыштуу жүрүм-турум мамилелерин чагылдырган тилдик маалыматтардын концептуалдуу мазмунунан турат. «Кийим» концепти улуттук аң-сезимдеги жүрүм-турум эрежелерди, жашоого болгон тажрыйбаны, менталдык өзгөчөлүктү чагылдырган, салт-санаа, үрп-адатты жөнгө салган жана сактап турган тилдик туруктуу каражаттардын, паремиологиялык бирдиктердин топтомунан куралат. «Кийим» концепти түйүндүү концепттердин бири катары менталдык, маданий, тилдик маанилүү константты билдирет.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

Илимий монографиялар:

1. Абдразакова, Г.Ш. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөнүн теориялык негиздери [Текст] / Г.Ш.Абдразакова. – Бишкек: Maxprint, 2016. – 136 б.

2. Абдразакова, Г.Ш. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү «суу», «тоо», «жер» концепттери [Текст] / Г.Ш.Абдразакова. – Бишкек: Maxprint, 2020.-244 б.

Илимий макалалар:

3. Абдразакова, Г.Ш. Заттык маанини туюндурган (субстантивдешкен) лексемаларга семантикалык анализ [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // БГУ. Кыргыз тили жана адабияты. – 2012. – № 21. -14-16-б.

4. Абдразакова, Г.Ш. Тил жана ойлом [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // Наука и новые технологии. - 2014. – № 2. – 271-273-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=24110510>.

5. Абдразакова, Г.Ш. Когнитивная лингвистика, понятие «когниция» [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2014. – № 3.- С. 288-291. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=24716036>.

6. Абдразакова, Г.Ш. Концептологиянын идеялык булактары [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // Гуманитарные проблемы современности. – 2014. – Вып. 20. - 40-45-б.

7. Абдразакова, Г.Ш. Дүйнөнүн тилдик картинасы [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // Тил, адабият жана искусство маселелери. КР УИА. – 2015. – №1. -69-73-б.

8. Абдразакова, Г.Ш. Токтогулдун чыгармаларындагы дүйнөнүн тилдик картинасы [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // К.Артыкбаевди эскер. арн. конфер. материалдары. КНУнун «Жарчысы». – 2015. – 20-24-б.

9. Абдразакова, Г.Ш. Кыргыз тилинин дүйнө картинасындагы «Бул дүйнө» концепти [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // Изд. Научный журнал ННТ – 2015. – №2. – 281-283-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=24148457>.

10. Абдразакова, Г.Ш. Понятие картины мира [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2015. – № 4. – С. 222-224. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=24845483>

11. Абдразакова, Г.Ш. Концептуальная картина мира [Текст] /

Г.Ш.Абдразакова // Изд. Научный журнал ИВ. – 2015. – №4. – 235-237-б.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=24292843>

12. Абдразакова, Г.Ш. Концепт жана концептуалдык дүйнө сүрөтү [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // Ош МУ. Изд. «Жарчы». – 2015. – №4. – 39-42-б.

13. Абдразакова, Г.Ш. «Концепт» жана «түшүнүк» терминдеринин карым-катышы жана айырмачылыктары [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // «Юнусалиев окуулары – 2015» конф. материалдары. – 2015. – 381-384-б.

14. Абдразакова, Г.Ш. «Алп» лексемасына семантикалык анализ [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // А.Осмоновдун 100 жылд. арн. конференц. Материалдары. КНУ «Жарчысы» - 2015. – 199-203-б.

15. Абдразакова, Г.Ш. Research on the cognitive term of concept [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // «Alatoo Academic Studies» журналы. - 2016. - №2. -129-133-б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=26335295>.

16. Абдразакова, Г.Ш. Особенности языковой картины мира [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана». – 2016. – №1. – 192-194-б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25738332>.

17. Абдразакова, Г.Ш. Языковая картина мира как объект исследования [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // «Известия ВУЗов Кыргызстана». – 2016. – №1. – 155-158-б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25683736>

18. Абдразакова, Г.Ш. Особенности национальной языковой картины мира [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // Символ науки. -Уфа, 2016. - №5- (17). - С. 259-262. <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-natsionalnoy-yazykovoy-kartiny-mira>.

19. Абдразакова, Г.Ш. К вопросу языковой картине мира [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // Высшая школа. -Уфа: ООО «Инфинити», 2016. – №10. – С. 74-77. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26490991>.

20. Абдразакова, Г.Ш. Дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтү [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // КР УИА. ФСУИИИун Жарчысы. – 2016. – №3. - 5-9-б.

21. Абдразакова, Г.Ш. Особенности анализа лексемы «Вода» как концепт [Текст] / Г.Ш.Абдразакова, А.Өсүкбаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - 2017. – №2. –195-197-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=29222842>.

22. Абдразакова, Г.Ш. Ж.Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасындагы «Адеп» концепти [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // Эпоха Юсуфа Баласагуни: Ж.Баласагындын 1000 ж. КР УИА. – 2017. -77-80-б.

23. Абдразакова, Г.Ш. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө «Суу» концептинин репрезентацияланышы [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // И.Арабаев ат. КМУ. Жарчы. Филолог. илимдер. – 2017. – №19. -21-26-б.

24. Абдразакова, Г.Ш. Түйүндүү концепттер жөнүндө маалымат [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // КР УИАнын Кабарлары. Известия НАН КР. – 2018. – №3. –164-168-б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=39154717>.

25. Абдразакова, Г.Ш. Репрезентация концепта “Вода” в кыргызской языковой картине мира [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // Балтийский гуманитарный журнал. – Калининград, 2018. – С.15-18. <https://elibrary.ru/item.asp?id=35327201>
26. Абдразакова, Г.Ш. Репрезентация концепта “Гора” в кыргызской языковой картине мира [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // Балтийский гуманитарный журнал. – Калининград, 2018. – С.15-18. <https://elibrary.ru/item.asp?id=35327202>.
27. Абдразакова, Г.Ш. Кыргыз этномаданиятынын «уюткусун» түзгөн негизги сөздөр [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // «Профессор А.Биялиев жана кыргыз адабий тилинин өнүгүшү» аттуу конфер.-н матер.-ры. – 2018.-72-75-б.
28. Абдразакова, Г.Ш. Суу жөнүндөгү когнитивдик-тилдик билимдерге анализ [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // «Профессор Ж.Дүйшеев жана кыргыз адабий тилинин өнүгүшү» аттуу конфер.-н матер.-ры. – 2019.- 42-48-б.
29. Abdrazakova G. SH. The concept «Mountain» in the language consciousness of the Kyrgyz [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // Известия НАН КР. – 2021.-№1. – С.-150-156. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45478109>.
30. Абдразакова, Г.Ш. «Боз үй» концептин актуалдаштыруучу тилдик символдор [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // Вестник КРСУ. – 2022. – Т. 22, №2. – С. 58-62. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48307572>.
31. Абдразакова, Г.Ш. «Тоо» концептинде денотативдик жана коннотативдик маанилердин туюндурулушу [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // Вестник КРСУ. – 2022. – Т. 22, №2. – С. 63-68. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48307571>.
32. Абдразакова, Г.Ш. «Тамак-аш» концепти кыргыздардын тилдик аң-сезиминде [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // «Alatoo Academic Studies» журналы. – 2022. – №1. – 173-183-б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48356773>.
33. Абдразакова, Г.Ш. Головной убор «Калпак» как концепт в кыргызской языковой картине мира [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // Актуальные вопросы образования науки. – Нижневартовск, 2022. – №1 (73) – С. 75-79. <https://elibrary.ru/contents.asp?titleid=32015>.
34. Абдразакова, Г.Ш. Коннотативное значение концепта «Вода» в языковом сознании кыргызов [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // Бюллетень науки и практики. – Нижневартовск, 2022. – Т. 8, №6. – С. 788-795. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48711653>.
35. Абдразакова, Г.Ш. Концепт «Юрта» в кыргызской языковой картине мира [Текст] / Г.Ш.Абдразакова // Бюллетень науки и практики. – Нижневартовск, – 2022. – Т. 8, № 6. – С 788-795. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48711654>.

Абдразакова Гульмира Шарапидиновнанын «Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү түйүндүү концепттер» деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: дүйнөнүн тилдик сүрөтү, когнитивдик лингвистика, концепт, концептосфера, лингвомаданият таануу, концептуалдык система, фрейм, сценарий, стереотип, символ, архетип, маданий код, улут, баалуулук, мифологема.

Изилдөөнүн объектиси. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүндөгү концепттер.

Изилдөөнүн предмети. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү «Суу», «Тоо», «Жер», «Боз үй», «Тамак-аш», «Кийим» түйүндүү концепттери.

Иштин максаты. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү түйүндүү концепттерди кыргыз тилиндеги лексема, синтаксемалардын, фразеологиялык, паремиологиялык бирдиктердин, көркөм тексттен алынган материалдардын негизинде изилдөө, аларга тилдик дүйнө тааным жана тилдик маданият таануу багыттарында лексика-семантикалык, семантика-функционалдык, когнитивдик-тилдик өңүттөрдөн комплекстүү, концептуалдык анализ жүргүзүү.

Изилдөөнүн методдору. Изилдөө ишинде лингвомаданий жана лингвокогнитивдик анализдин комплекстүү методикасы, ошондой эле концепттерге тарыхый-этимологиялык жактан түшүндүрүү, этнолингвистикалык талдоо, салыштырмалуу сыпаттоо, системалаштыруу, топтоо жана концептуалдык талдоо, анализ, синтез ж.б. методдор колдонулду.

Алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы. Жаратылыш реалдуулугундагы негизги категориялар (суу, тоо, жер) жана социалдык, маданий баалуулуктарга тиешелүү негизги предметтик түшүнүктөр (үй, тамак-аш, кийим) алгачкы жолу дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө түйүндүү концепттер катары илимий талдоодон өттү. Кыргыз тилиндеги лексемалык, синтаксемалык, фразеологиялык, паремиологиялык бирдиктер жана көркөм тексттен алынган материалдар аркылуу алардын дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү орду лексика-семантикалык, семантика-функционалдык, лингвокогнитивдик, лингвокультурологиялык аспектилерде ачылып берилди.

Колдонулуу чөйрөсү. Иштин негизги илимий жоболору лингвокогнитивдик жана лингвомаданий багыттар боюнча окуу-куралдарын жаратууга, натыйжалуу изилдөөлөрдү жүргүзүүгө позитивдүү багыт берет. Изилдөө ишинин натыйжаларын жана жыйынтыктарын жогорку окуу жайларынын филология факультеттериндеги «Когнитивдик лингвистика», «Лингвомаданият таануу» курстары боюнча окутулган лекцияларда колдонууга, изилдөөдөн топтолгон материалдарды келечекте лексикографиялык сөздүктөрдү түзүүдө пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Абдразаковой Гульмиры Шарапидиновны на тему: «Ключевые концепты в кыргызской языковой картине мира» на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык

Ключевые слова: языковая картина мира, когнитивная лингвистика, концепт, концептосфера, лингвокультурология, концептуальная система, фрейм, сценарий, стереотип, символ, архетип, культурный код, нация, ценность, мифологема.

Объект исследования. Концепты в языковой картине мира.

Предмет исследования. Ключевые концепты в кыргызской языковой картине мира «Вода», «Гора», «Земля», «Юрта», «Еда (пища)», «Одежда».

Цель работы. Исследование ключевых концептов в кыргызской языковой картине мира на основе лексем, синтаксем, фразеологических, паремиологических единиц, материалов из художественных текстов, их комплексный концептуальный анализ в лингвокогнитивном и лингвокультурологическом направлениях с лексико-семантического, семантико-функционального, когнитивно-языкового аспектов.

Методы исследования. В исследовательской работе использованы такие методы, как комплексная методика лингвокультурного и лингвокогнитивного анализа, а также историко-этимологическое объяснение концептов, этнолингвистический анализ, сравнительное описание, систематизация, сбор и концептуальный анализ, анализ, синтез и др.

Полученные результаты и их научная новизна. Впервые в кыргызской языковой картине мира через лексем, синтаксем, фразеологические, паремиологические единицы, материалы из художественных текстов с лексико-семантического, семантико-функционального, когнитивно-языкового аспектов проведен научный анализ основных категорий объективной реальности (вода, гора, земля) и основных предметных понятий, относящихся к социальным, культурным ценностям (дом, еда (пища), одежда) в качестве ключевых концептов.

Область применения. Основные научные положения работы позитивно ориентируют на создание учебников и учебных пособий по лингвокогнитивным и лингвокультурологическим направлениям, эффективное проведение исследований. Выводы и результаты исследовательской работы можно применять в высших учебных заведениях на филологических факультетах при проведении лекций по курсам «Когнитивная лингвистика», «Лингвокультурология», собранные в исследовании материалы можно использовать в будущем в качестве лексикографических материалов при составлении словарей.

SUMMARY

of the thesis of Abdrazakova Gulmira Sharapidinovna on the theme "Key concepts in the Kyrgyz language picture of the world" for the degree of Doctor of Philology in the specialty 10.02.01 - Kyrgyz language

Key words: language picture of the world, cognitive linguistics, concept, conceptosphere, linguoculturology, conceptual system, frame, scenario, stereotype, symbol, archetype, cultural code, nation, value, mythologeme.

Thesis object. The object of the thesis are the concepts in linguistic picture of the world.

Thesis subject. The subject of the research are such key concepts in the Kyrgyz language picture of the world as "water", "mountain", "earth", "boz uy", "food", "clothes".

The purpose of the thesis. The purpose of the dissertation work is to study the key concepts in the Kyrgyz language picture of the world on the basis of lexemes, syntaxes, Phraseological, paremiological units, materials from literary texts, their comprehensive conceptual analysis in the linguistic worldview and linguistic cultural directions from the lexico-semantic, semantic-functional, cognitive-linguistic aspects.

Research methods. The research work used such methods as a complex methodology of linguocultural and linguocognitive analysis, as well as historical and etymological explanation of concepts, ethnolinguistic analysis, comparative description, systematization, collection and conceptual analysis, analysis, synthesis, etc.

Scientific novelty of the thesis. For the first time in the Kyrgyz linguistic picture of the world, through lexemes, syntaxemes, phraseological, paremiological units, materials from literary texts from the lexico-semantic, semantic-functional, cognitive-linguistic aspects, a scientific analysis of the main categories of objective reality (water, mountain, earth) and the main subject concepts related to social, cultural values (home, food, clothes) as key concepts, cultural code.

The practical significance of the work. The main scientific provisions of the dissertation work positively orient and open the way from a theoretical and ideological point of view for the creation of textbooks and teaching aids in linguocognitive and linguoculturological areas, effective research. The conclusions and results of the research work can be used in higher educational institutions of Philology at the faculties when conducting lectures on the courses "Cognitive Linguistics", "Linguoculturology", the materials collected in the study, historical written facts can be used in the future of lexicographic materials when compiling dictionaries.

Ченеми 60x84 1/16.
Көлөмү 3,0 б.т. Кагаз офсет.
Офсеттик басуу. Нускасы 100.

ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
Бишкек ш., Манас к., 101
т. 0 708 058 368